

Kuhr, Victor
Herakleitos fra
Ephesos

STUDIER FRA
SPROG- OG OLDTIDSFORSKNING
UDGIVNE AF
DET PHILOLOGISK-HISTORISKE SAMFUND

Nr. 104.

RAKLEITOS FRA EPHESOS

AF

VICTOR KUHR.

V. PIOS BOGHANDEL - POVL BRANNER
NØRREGADE — KØBENHAVN 1917

XXVI Bind. (Aargang 1916.) 3. (sidste) Hæfte.

Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning.

Aarlig udgives c. 15 Ark til Subskriptionspris 3 Kroner. De 15 Ark udgør et Bind (Pris 3 Kr.), hvortil et fælles Titelblad leveres. Subskription modtages i Bogladerne.

Vi gør opmærksom paa nedenstaaende Fortegnelse over de hidtil udkomne Numre. Ved hvert **Hæfte** *er anført, om det er udsolgt, eller til hvilken Pris det kan faas særskilt.*

For dem af de første 14 Bind, som endnu haves komplet, er Prisen pr. Bind nedsat til det halve (Kr. 1,50).

Bind I—XIV *(Aargang 1891—1904), hvoraf Nr. 2, 4, 5, 9, 10, 12, 18, 25—26 og 31 er udsolgt, sælges samlet, uden disse 10 manglende Numre, for halv Pris, 21 Kr. (Kleins Forlag).*

Fortegnelse over de hidtil udkomne Numre.

Hvert Nr. danner et afsluttet Hele og sælges særskilt.

Nr.
1. **Gjenoplivelsen af Studiet af Græsk.** Af **J. L. Heiberg.** 0,40.
2. **Kvindespørgsmaalet i det gamle Athen.** Af **J. L. Heiberg.** Udsolgt.
3. **Den store Sphinx ved Gizeh.** Af **H. O. Lange.** 0,75.
4. **Fremskridt i Sproget.** Af **Otto Jespersen.** Udsolgt.
5. **Lukianos: Timon eller Menneskehaderen.** Ved **M. C. Gertz.** Udsolgt.
6. **Rasavâhinî** i Udvalg. Af **Dines Andersen.** 0,50.

Nr. 1—6 udgør **I. Bind (1891).** Sælges ikke særskilt.

7. **Aphorismer om Hippokrates.** Af **J. L. Heiberg.** 0,60.
8. **Aristoteles: Athens Forfatningshistorie.** Ved **K. Hude.** 0,75.
9. **En Theaterforestilling i Middelalderen.** Af **Kristoffer Nyrop.** Udsolgt.
10. **Lukianos: Gudesamtaler, Samtaler i Havet, Menippos's Rejse til Underverdenen.** Ved **M. C. Gertz.** Udsolgt.
11. **Et mislykket Renaissancetilløb.** Af **J. L. Heiberg.** 0,50.

Nr. 7—11 udgør **II. Bind (1892).** Sælges ikke særskilt.

12. **Chaucers Liv og Digtning.** Af **Otto Jespersen.** Udsolgt.
13. **Molière og hans Modstandere 1662—1664.** Af **Kr. Sandfeld Jensen.** 0,50.
14. **Sophokles: Antigone.** Oversat af **Thor Lange.** 4. Oplag. 1,20.
15. **Horats: Udvalgte Oder.** Ved **J. Valentiner.** 0,75.

Nr. 12—15 udgør **III. Bind (1893).** Sælges ikke særskilt.

16. **Pave Julius' Død.** Oversat af **Fr. Moth.** 0,50.
17. **Esau og Jakob som dramatiske Figurer.** Af **Emil Gigas.** 0,40.
18. **Aristophanes: Frøerne.** Ved **P. Petersen.** Udsolgt.
19. **Eros, en culturhistorisk Skitse.** Af **J. L. Heiberg.** 0,75.

Nr. 16—19 udgør **IV. Bind (1894).** Sælges ikke særskilt.

20. **Troja.** Af **J. L. Ussing.** 0,50.
21. **Evangeliesagn.** Af **Oluf Nielsen.** 0,75.
22. **En Samfundsreformator.** Af **J. L. Heiberg.** 0,35.
23. **Götz von Berlichingen.** Af **Raphael Meyer.** 0,25.
24. **Egennavne som Sprogrødder i Fransk.** Af **Oluf Thomsen.** 0,50.

Nr. 20—24 udgør **V. Bind (1895).** Sælges ikke særskilt.

25—26. **Aristophanes: Skyerne.** Ved **J. B. Koch.** Udsolgt.

27. **Provençalerne og Antikken.** Af **Vilhelm Wanscher.** 0,40.
28. **Fra Dalmatien.** Af **J. L. Heiberg.** 0,75.
29. **Delos og den ældste græske Skulptur.** Af **C. Jørgensen.** 0,40.

Nr. 25—29 udgør **VI. Bind (1896).** Sælges ikke særskilt.

30. **Sophokles: Kong Ødipus.** Ved **Thor Lange.** 3. Oplag. 1,20.
31. **Hedensk Monoteisme.** Af **Edv. Lehmann.** Udsolgt.
32. **Plautus: Amfitryon.** Ved **Erik Waage.** 0,85.
33. **Grundtvigs Mytologi.** Af **Axel Garde.** 0,50.

Nr. 30—33 udgør **VII. Bind (1897).** Sælges ikke særskilt.

Hr. Dr. phil. Ræder
med venligst Hilsen og Tak for Laan af Burnet(!) fra Victor Kuhr

STUDIER FRA
SPROG- OG OLDTIDSFORSKNING
UDGIVNE AF
DET PHILOLOGISK-HISTORISKE SAMFUND
Nr. 104.

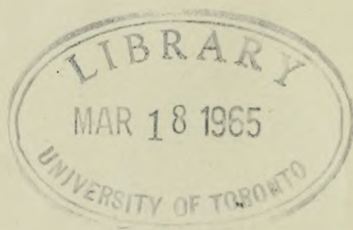
HERAKLEITOS FRA EPHESOS

AF

VICTOR KUHR.

V. PIOS BOGHANDEL - POVL BRANNER
NØRREGADE — KØBENHAVN 1917

LIBRARY
MAR 18 1965
UNIVERSITY OF TORONTO

FORORD.

Det væsentlige Formaal med dette Arbejde, der i sine Hovedtræk har været meddelt i et Foredrag i »Græsk Selskab« d. 12. Febr. d. A., skulde være gennem en systematisk Fremstilling (samlet i §§ 5—8) at *gøre Rede for de Synspunkter og Overgange, der betegner det reelle Tankeindhold* i de spredte og ofte dunkle Udtryk, Heraklits Lære har faaet gennem hans egne fragmentariske Udtalelser og Oldtidens Beretninger om ham. Angaaende en saadan Opgaves principielle Forudsætninger henvises til, hvad der er bemærket S. 37 ff. — Jævnsides med Udarbejdelsen er der tilvejebragt et omfattende Noteapparat, i Hovedsagen indeholdende videregaaende Begrundelser af egne Opfattelser samt Henvisning til (og Drøftelse af) andres; da denne Del af Arbejdet imidlertid skønnedes saavel kvantitativt som ogsaa ved den speciellere Interesse, der knyttede sig dertil, betydeligt at ville overskride de Rammer, der ved Arbejdets Fremkomst i »Studiernes« Række var naturligt afstukne for dette, er hele det deri indeholdte Materiale bleven udskilt og paatænkes meddelt andetsteds, hvortil altsaa den herfor interesserede maa henvises. Til Titelvignetten, der er hentet fra *Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker (3. Aufl. Berlin 1912), 2. Bd. (sml. 1. Bd., S. 72), vil man finde en kortfattet Forklaring S. 51.

København i Marts 1917.

Victor Kuhr.

INDHOLD.

1.

Den Oplevelse, der fra først af har sat den filosofiske Tænkning i Bevægelse og bestemt dens foreløbige Udviklingslinie, er Iagttagelsen af de *Forskelle*, hvormed Tingene fremtræder for os — ikke, som det jævnligt fremstilles, i første Række af de *Forandringer*, Tingene undergaar. Det er det samme, der den Dag i Dag vækker et Menneskes Eftertanke. Saa længe en Kendsgerning fremtræder for vor Iagttagelse som ny, fremmed, noget »andet«, indeholder den en stadig Brod, et presserende Motiv for vor Tanke, som maa have den passet ind i Sammenhæng med andre, i Forvejen forstaaede Kendsgerninger, i Kraft af dens *Lighed* med disse, inden Tanken kan slaa sig til Ro i dette Forhold. Det er Tingens Forskel fra andre Ting og egentlig dens Nyhed for os, der her sætter Problemet; først efterhaanden afdækkes, gennem Forskelsproblemets skiftende Besvarelser, den speciellere Vanskelighed, der ligger i Tingens Forskel *fra den selv* — altsaa dens Forandring —, som et selvstændigt Problem, der dog ned gennem Filosofiens Historie har bevaret en nøje Tilknytning til sit Udspring, idet de samme Tankeretninger, der særligt har taget Udgangspunkt i Tilblivelsens og Forandringens Kendsgerning, tillige — omend ofte maaske mindre iøjnefaldende — har betonet de bestaaende Forskelle (eventuelt skærpede til Modsætninger) mellem Tingene indbyrdes.

Det er dog først i det Øjeblik, hvor ikke længere de i spredte Enkelttilfælde oplevede Forskelle, men selve Forskelligheden som saadan føles som den ulidelige Brod for Tanken, at man vil statuere en virkelig filosofisk Stræben; hvor altsaa Spørgsmaalet om det i alle Forskellene tilstedeværende *Fællesskab* — om, for at udtrykke det populært, hvad »alting i Virkeligheden er« — har trængt sig uafviseligt paa, svarende til den siden deraf fremvoksende (speciellere) Fordring om Paavisning af noget gennem alle Forandringerne *konstant*. Og idet Tanken her, upaavirket af nogen nærmere liggende, praktisk Interesse og endnu ikke skræmmet eller skuffet ved de i selve Opgaven liggende Vanskeligheder, blot kræver øjeblikkelig og fuldstændig Tilfredsstillelse af sine Krav til en Forstaaelse af Tilværelsen, viser det sig med Gennemsigtighed for os, at dens Væsen netop er *Sammenligning;* og dens Suverænitet lægger sig for Dagen ved, at den til Fordringen om Tingenes Ensartethed og Bestandighed knytter Begrebet om deres *Virkelighed.* Allerede den populære Bevidsthed tænker sig som hørende til en »Tings« Væsen et Forhold mellem Tingens Egenskaber og en *Bærer* af disse Egenskaber, en »Substans«, som gør, at Tingen midt i dens Flerhed af Egenskaber er en Enhed og trods dens skiftende Tilstande dog er den samme Ting; og denne »Substans«, der ikke er tilgængelig for Sanseiagttagelse, opfatter Tanken som det egentligt »reale« ved Tingen.

Det er denne populære Tankebearbejdelse, der i Filosofien og Videnskaben antager en universel Karakter. For samtlige »Ting« gælder det her om at finde de fælles Kendemærker, og Tanken kommer saaledes spekulativt til *Stofbegrebet* som Udtryk for det i alle Forskelle identiske og under alle Forandringer konstante — og den egentlige Virkelighed. Principielt gør det herved ingen Forskel, om man antager færre

eller flere Grundstoffer; og ved denne aldrig afsluttede Kamp for at lægge den faktisk fremtrædende Forskellighed og Foranderlighed tilrette efter visse almene og absolute logiske Krav om det modsatte er Filosofiens Opstaaen og Udvikling helt igennem bestemt. Mente Tanken at have fundet Hvile i et Svar paa sit Problem — straks fremviste Tingen Sider, som det endnu stod tilbage for Refleksionen at opløse; kun i smaa Sæt og gennem stadige Kompromiser er det lykkedes at inddrage stedse flere Momenter under det rationelle. Paa denne Maade var det, Forandringsproblemet voksede ud af Forskelsproblemet som dettes Konsekvens. *Forandringen* havde Tanken fra først af akcepteret som Kendsgerning uden at føle Trang til en Forklaring deraf. Først paa Baggrund af Indsigten i et til Grund for alt liggende Fællesstof kunde det Spørgsmaal melde sig: hvordan dette ene Stof kunde komme til at fremtræde med højst forskellige og skiftende Egenskaber; og unægteligt blev da Forandringens Kendsgerning den Anstødssten, hvortil Antinomien mellem Ting og Tanke historisk fortrinsvis har fæstet sig. Efter at have indset det utilfredsstillende i de første letsindige Forsøg paa en Besvarelse af dette Problem og derefter desperat at have hævet selve Problemets *Uløselighed* til Princip (saaledes at for en Tid igen Forskelsproblemet stod i sin oprindelige Renhed), søgte Tanken Tilflugt i de Kompromisforsøg, der ret hurtigt førte til den mekaniske Naturvidenskabs *Materiebegreb*.

Den klare Problemindsigt, der lod Tanken erstatte det rent logiske Substansbegreb med det efter Kendsgerningerne paa den ene og de logiske Krav paa den anden Side tilpassede og derfor, som ogsaa Historien tilfulde har vist det, saa frugtbare Materiebegreb, der opfatter al Forandring som *Bevægelse*, var imidlertid aldrig vundet, om ikke mere yderliggaaende Tanke-

retninger forinden havde taget sig for at underkaste selve de under hele det ovfr. skitserede Tankearbejde tilgrundliggende Begreber »Væren« og »Vorden« en ensidig Gennemtænkning. Videnskaben har ikke direkte kunnet fortsætte nogen af disse ekstreme Bestræbelser — hverken *Heraklits* Afvisning af en konstant Væren eller *Parmenides'* Reduktion af al Forandring (»Ikke-Væren«) til et blot Skin, og kun i Kompromisets Form har den kunnet lade sig befrugte deraf; i Filosofiens Historie har derimod de Tankemotiver, der allerede bevægede en Parmenides og en Heraklit, siden oftere gjort sig gældende og fremkaldt Revisioner af hines Bestræbelser, f. Eks. i *Spinozas* udprægede »Værens«- saavel som i *Hegels* radikale »Vordensfilosofi«.

Det for hver af disse to Yderligheder ejendommelige er, at den, under Trykket af Vanskeligheden ved at forene de gennem Iagttagelsen erfarede Forandringer, den stadige Tilblivelse og Undergang, med Tankens Fordring om konstant Væren, søger at hugge Knuden over ved simpelthen at ignorere, fornægte den ene af disse Sider — reducere den til et blot Skin. Hos den af de to Opfattelser, der (med Heraklit) lader det »virkelige« ligge i *Forandringen*, betyder dette dog ikke uden videre en Sejr for Iagttagelse og Sansning paa Tænkningens (og altsaa Filosofiens!) Bekostning; det er tværtimod et Tankearbejde af største Energi, som maatte til for at se Tilværelsens fundamentale Princip i selve Forandringens Hverdagsfænomen (og saaledes, for at bruge Goethes Ord, forvandle Problemet til et Postulat) — og dermed bortforklare den relative Konstans, som Iagttagelse dog *ogsaa* opviser. Og paa Bunden af Forandringen finder ogsaa denne Opfattelse *sit* konstante: den i alle Omskiftelser bestaaende *Lovmæssighed* — og har dermed fra sin Side fyldestgjort det logiske Krav.

Men ogsaa i en anden Henseende viser de to Op-

fattelser sig at have mere tilfælles, end det almindeligt erkendes. Det blev ovfr. fremhævet, hvorledes Forskelsproblemet efter at have affødt Forandringsproblemet dog fremdeles viser en nøje Tilknytning til sit Udspring derved, at »Vordensfilosoferne« samtidigt i første Række har Øje for Tingenes Flerhed og *Forskelle*, hvorimod der med Paastanden om en absolut konstant Væren har forbundet sig Tanken om en metafysisk *Enhed;* som omtalt, er Begreberne om Lighed (Fællesskab), Bestandighed — og Realitet, nøje sammenknyttede i Tænkningens Historie. Men denne Sammenknytning er saa fast, at heller ikke den tilsyneladende »Vordensfilosofi« har kunnet unddrage sig den. Som denne, gennem al Foranderlighed, naaede »Loven« som sit konstante, saaledes bliver den ikke staaende ved de uopløste Forskelle, men urgerer dem med en aldrig trættet Lidenskabelighed, ja, fortrinsvis i deres skarpest mulige Optræden: som *Modsætninger* — for med det samme, som bestemmende Grundsynspunkt, at prædike *Enheden*, Harmonien mellem Modsætningerne! Og netop prædike — thi medens den Tendens mod Fællesskab og Konstans, der ligger i Tankens Væsen, under sin Bearbejdelse af Kendsgerningerne derfor ogsaa kan gaa ad Tænkningens (Induktionens og Deduktionens) Veje, staar der overfor det overvældende Indtryk af Tingenes Forskellighed og Foranderlighed egentlig ingen logisk *Udvikling* aaben, ingen anden Mulighed end at tage dette Indtryk til Efterretning, fastholde den *Intuition*, hvori det fra først af er blevet til, og ekstatisk indprente, gentage og variere de enkelte Sider deraf.

Først ved Opsøgningen af det, der binder Modsætningerne sammen, kan en Tænkning træde i Funktion; og det er klart, at hvis, som ovfr. udtalt, først den *principielle* Søgen bort fra al Forskellighed betegner Filosofiens Begyndelse, maa netop den skarpest

mulige Følelse af og Lidelse ved Forskellene være bedste *Forudsætning* herfor. Men derefter kender Filosofi og Videnskab i Principet ogsaa kun den ene Vej: mod Enhed, Fasthed, »Virkelighed« — uanset, om en enkelt Tænker psykologisk reagerer med større Voldsomhed end andre overfor Uligheden i Tilværelsen. »Vordensfilosofen« er kun Filosof, for saa vidt, og efter det Omfang hvori, han logisk søger *bagom*, ikke intuitivt bliver staaende ved, Forandringer og Forskelle. For Heraklits Vedkommende kunde vi tænke os Overgangen betinget ved den Overvejelse, at naar de dybe Modsætninger i Tilværelsen (som Iagttagelse ikke kommer udenom) skal i sidste Instans harmonere (som Tænkning kræver), kan dette kun ske Fyldest ved, at de viser deres Relativitet som Modsætninger ved uafladeligt at *glide over i* og betinge hinanden — ved at altsaa alt stadigt er underkastet Bevægelse og Forandring; men det under denne universelle Forandring bestaaende (hvad Tænkning fremdeles kræver) findes i Forandringens Lovmæssighed, symboliseret i Grundstoffet Ilden, af hvis bevægelige Natur den hele Proces med Nødvendighed følger. Tanken, hvis Krav er udtrykt under denne Form; Ilden, der paa én Gang er Processens Substrat og dens Symbol; Nødvendigheden og Lovmæssigheden, der behersker det hele; og endelig: Guddommen — alle falder de sammen i Begrebet *Logos*. Og atter i denne Identitet af Subjekt og Objekt, Tænken og Væren, mødes Heraklit med Ord af *Parmenides:* »Et og det samme er Tanken og Tankens Genstand«, der maaske dybest udtømmer *Fællesskabet* mellem de to Tænkeres Bestræbelser.

Paa forskellig Maade søgte den nærmest følgende Tid at formidle mellem Parmenides og Heraklit og naaede snart, som omtalt, frem til den atomistiske Opfattelse, i hvilken den nyere Tids mekaniske Naturvidenskab har fundet frugtbare Forudsætninger. Sit

højere *filosofiske* Enhedsudtryk var de to Tankeretninger endnu et Aarhundrede om at finde; det skabtes først i *Platons* Idelære. Og hermed er Ringen for denne Gang sluttet. Saavel Værens- som Vordensmotivet har bestemt Idelærens Form; men Valget er faldet ud til Gunst for en uforanderlig *Væren*, hvortil saa ogsaa al Værdi er knyttet, hvorimod Forandring, Tilblivelse og Undergang er henvist til Fænomenernes lavere og egentlig ikke-værende Verden. Og idet Ideernes Verden er opbygget paa Grundlag af Tingenes *Ligheder*, netop udtrykker Fællesskabet mellem disse, ses det atter her klart, hvorledes Forskelsproblemet har været det for Tænkningen egentligt fremaddrivende og endelig nu, ved Afslutningen af hele denne Tankebevægelse, gennem Dialektikens Haandhævelse igen har opslugt i sig det altid kun sekundære Forandringsproblem.

2.

Spørgsmaalet om, hvoraf og hvordan alting var blevet til, havde Grækerne stillet sig og i forskellig Retning søgt at besvare, ogsaa inden der endnu for deres Vedkommende kunde være Tale om »filosofisk« Tænkning. Men det er dog næppe i de herhen hørende mythiske Digtninge om Gudernes og Verdens Oprindelse, at Kilderne til Filosofien skal søges. Det ser straks ret plausibelt ud, at »Overgangen fra Mythe til Videnskab« skal bestaa i »Afkrængningen af det historiske, i Afvisningen af den kronologiske Fortælling, i Refleksionen paa det uforanderlige«; men en Overvejelse viser, at der her næppe kan tales om nogen direkte »Overgang«. For det første maatte den formentlige Overgang jo være foregaaet saa brat, at selve Spørgsmaalet om alts *Tilblivelse* en Tid helt var glemt, for saa gradvis at arbejde sig frem igen — og ud fra den nye Tænknings egne Forudsætninger, ingenlunde som

en Genfødelse af Kosmogonierne. Det »Grundstof«, der fra først af spurgtes om, var, som ovfr. sagt, bestemt til at udtrykke, hvad alt *i Virkeligheden var;* hvordan det saa havde forvandlet sig til alle de forskellige Ting i Verden og lod sig forstaa som disses oprindelige *Udspring*, derom begyndte man egentlig først at spørge efter et Par Generationers Forløb (med Anaximenes).

Men først og fremmest er det jo dog klart, at vi med den første »filosofiske« Læresætning om *Vandet* som Grundstof befinder os indenfor en Sfære, der er kvalitativt forskellig fra de mythiske Kosmogoniers og Theogoniers. Det er ikke let at se, hvordan den Videtrang, der havde fundet Hvile i at antage »Chaos« eller »Natten« som Ophav til alt, ogsaa til Gudeslægterne, ved nogen Art af psykologisk Kontinuitet skulde naa frem til Begrebet om et alt iboende, gennem alle Forandringer bestaaende, i Erfaringen paaviseligt Grundstof, og saaledes »afkrænge det historiske« og i Stedet for sine Fantasifostre sætte — Vandet. Man forstaar heller ikke, hvorfor Tanken med et skulde ophøre at arbejde med de mythologiske Væsner og pure lade dem falde som ubrugbare til Forklaring. Men dette er heller ikke saa pludselig sket. De gamle Kosmogonier fra før Thales' Tid fik netop deres Fortsættelse; men de fik den i de *nyere Kosmogonier*, der i stor Mængde frembragtes hele det 6. Aarhundrede igennem (knyttede til Pherekydes', Epimenides' og Akusilaos' Navne). Og det skæve i den sædvanlige Fremstilling af Forholdet mellem »Mythos« og »Logos« ligger væsentlig i Synspunktet om den begyndende Filosofi som betydende et nyt Svar paa et forlængst stillet Spørgsmaal.

Det var i Virkeligheden selve *Spørgsmaalet*, der var det nye — eller, udtrykt anderledes, det at der overhovedet for første Gang blev *set* et virkeligt Problem. Og for at gribe Spiren til dette nye i en for-

staaelig psykologisk Overgang skal vi ikke vende os til Digternes eksklusive Kreds, men, som allerede i § 1 antydet, sætte Fingeren paa de Bestræbelser, der ved Overgangen til det 6. Aarh. arbejdede sig frem i *Menigmands* »forvidenskabelige« Bevidsthed, ovre i de ioniske Stæder paa Lilleasiens Kyst.

Der var her nok, der kunde vække den »Forundring«, hvori Grækernes største Tænkere siden saa Begyndelsen til Visdom. Uafladeligt maatte de Grækere, der levede i disse Byer, se Verden fra nye, mangfoldige, *forskellige* Sider: men de maatte ogsaa hver Gang blive hængende i vedkommende enkelte Forskel — den betød en praktisk Vanskelighed, der skulde overvindes og *derfor* først forstaas. Dette har imidlertid ført til en ypperlig Træning af deres *Forskelsopfattelse*, og tvunget dem ind paa mere og mindre omfattende *Sammenligninger*, givet Stødet til adskillig Overvejelse og Kritik — og netop, som Traditionen beretter, af overvejende ethisk-praktisk Karakter. Ogsaa de mathematiske og astronomiske Kundskaber, som de paa deres Rejser hentede fra Ægyptere og Babyloniere, tjente oprindelig rent praktiske Formaal: særligt vedligeholdt disse Søfarere en fremtrædende meteorologisk Interesse, som vi efterhaanden ser alle Filosoferne overtage som en Slags Forpligtelse til (men nu i rent theoretisk Interesse) at fremsætte Lærdomme vedrørende Vejr og Vind. Det er først, da alle disse Erfaringer havde skabt Befolkningen materielt gunstige Kaar, der hævede den op over de nærmestliggende praktiske Fornødenheder, at den fik Raad til den Luksus, som *Theorien* er — til fra de konkrete Forskelle at vende Blikket mod *Forskelligheden overhovedet*. Først i det Øjeblik denne den egentlige Brod i alle de Vanskeligheder, Forfædrene har haft at overvinde, for en ny Slægt er *kommen til Bevidsthed*, er et Problem rejst og Muligheden for filosofisk Tænkning tilstede; men Overgangen til

denne Tilstand fra de forudgaaende, mere og mindre omfattende Forskelsoplevelser er nøjagtigt ligesaa kontinuerlig og vel motiveret som den kulturelle, økonomiske og sociale Udvikling, der er den førstnævnte Overgangs materielle Forudsætning.

Denne Forudsætning var imidlertid i sig selv endnu ikke tilstrækkelig til at kalde Filosofien frem. Ligesom de for den større græske Verden væsentlig fælles Kulturbetingelser først ved at kombineres med den ioniske Stammes speciellere Ejendommeligheder førte til den ovfr. omtalte Kulturs Opblomstring med dens Kunst og Videnskab, saaledes maatte igen disse Udviklingsresultater hos en enkelt Mand eller en snævrere Kreds af Mænd kombineres med visse individuelle Egenskaber: originalt Blik paa Problemets Kerne og dermed følgende Vilje til dets Løsning, uselvisk Interesse for en Viden, der kun havde Viden til Formaal, aandelig Bevægelighed og Frihed, Kundskabsfylde, Arbejdsomhed o. s. v., for at den forløsende Tanke, der nu saa at sige laa i Luften, gennem at komme til Bevidsthed hos den ene eller de faa kunde blive de manges Fælleseje. Og var saa først Tænkningen bragt ind paa Sporet for at udpege det »Grundstof«, i hvilket den kunde erkende alle Forskelles Generalnævner, maatte udaf Behandlingen af det første Problem uundgaaeligt det andet vokse frem: Spørgsmaalet om dette Grundstofs Brugbarhed som Aarsagsforklaring, dets *Overgang* til Enkelttingene: ja, dette Spørgsmaal kom til at udgøre et Hovedmoment i den Kritik, hvormed nye Hypotheser søgte at føre deres Grundstof frem til Anerkendelse.

Saaledes forstaas Forandringsproblemet naturligt som udviklet gennem Forskelsproblemet i direkte Fortsættelse af den populære Bevidstheds spredte Iagttagelser og Overvejelser. Imidlertid ligger der i Menigmands Tænkning jo ogsaa andre Forudsætninger, hvor-

til Forandringsproblemet, engang udviklet ad den skildrede Vej, kunde finde selvstændig Tilknytning. Selvom vi ikke kan anerkende Bevidstheden om noget filosofisk Problem, som liggende bagved Mythologiens eventyrlige Fortællinger om fantastiske Væsners vilkaarlige Indgriben, forudsætter de dog, som *Zeller* siger, en »barnlig Videbegærlighed, der spørger om, hvem der har dannet alting, og hvordan han har dannet det«, og som, naar *Problemet* først ad anden Vej er erkendt, vil forstærke og oplive dets Virkning til at drive Tænkningen fremad. De primitive mythologiske Aarsagsforklaringer kunde næppe tænkes direkte afløste af de erfaringsvidenskabelige, men gennem den Beskæftigelse med Aarsagsforhold overhovedet, som de baade forudsatte og selv medførte, kan de have medvirket til at *forberede* disse. Der er nu især én Forandring, som ved sin stærke Følelsesvirkning overalt og til alle Tider har sat Menneskers Tænkning i Bevægelse: den mest afgørende af alle, Døden. Og en vis veg Melancholi har i særlig Grad disponeret det *ioniske* Temperament til at reagere pessimistisk i Klager over Livets Korthed og altings Forgængelighed, saaledes som vi kender dem hos *Mimnermos* fra Kolophon henimod Slutn. af 7. Aarh. (altsaa før Thales). Den Forundring og Eftertanke, Dødens uomgaaelige Kendsgerning her havde fremkaldt, tømtes imidlertid straks ud i Digtning; det fremtrædende Følelseselement hindrede Digternes Refleksioner i at samles og systematiseres til en »Livsfilosofi«. Men ved at Digtekunsten dog altsaa paa sin Maade tog Stilling til »Forandringsproblemet«, beredtes der i den almindelige Bevidsthed en Jordbund for dette, hvori det, naar det først ad anden Vej var opstillet i principiel Klarhed, kunde hente rigelig Næring — blandt andet ogsaa til et filosofisk Opgør af Forholdet mellem Liv og Død, som vi træffer det hos Heraklit. —

Det »Princip« for Tilværelsen, som Filosofien med *Thales* (o. 600 før Kr.) stillede Spørgsmaal om, tænkes, som det i alt tilstedeværende Grundstof, ogsaa *i Tiden* at ligge til Grund for Enkelttingene, udgøre deres historiske »Begyndelse« (ἀρχή); om et ikke-tidsligt, begrebsmæssigt Forklaringsprincip er her endnu aldeles ikke Tale, og først gradvis udfolder denne Tanke sig af Problemet, tvunget frem ved dettes efterhaanden afdækkede speciellere Vanskeligheder. Det for alting fælles Stof mener Thales at finde i *Vandet*, og selvom vi, hvad angaar hans Begrundelse af denne Antagelse, er henvist til blotte Formodninger, har hans Tendens utvivlsomt været den at udfinde det Stof, hvorom han i videste Udstrækning kunde godtgøre (eller antage) dets faktiske Tilstedeværelse i Enkelttingene — altsaa det for disse *fælles*, der derfor tillige maatte danne deres Udspring; det naturvidenskabelige Spørgsmaal om de *Forandringer*, Grundstoffet herved har maattet (og stadig maa) undergaa, er Thales sikkert ikke naaet til at stille sig. Men længe kunde de heri liggende Vanskeligheder ikke forblive skjult. Er først Forskelsproblemet besvaret ved Henvisning til en altomfattende *Lighed* — ja, saa kommer, paa Baggrund af denne Lighed, *Forskelligheden* først ret til Bevidsthed som Problem: hvilke Egenskaber ved det ene Grundstof der med Nødvendighed har medført denne Spaltning, en Kendsgerning, man fra først af uden videre havde taget til Efterretning. Og efter at dermed Forandringsproblemet havde begyndt at stikke Hovedet frem, blev det dog foreløbig kun Forandringens *Maade*, man søgte at forestille sig, visse Synspunkter for dens Form (»Fortynding« og »Fortætning«); at der i selve dens Kendsgerning laa den egentlige Gaade, tilsløredes endnu i nogen Tid ved den »hylozoistiske« Opfattelse af Stoffet som noget i sig selv bevæget og besjælet, ud fra sig selv alene foranderligt.

Nu bagefter, med Problemet liggende for os i hele dets hidtidige Udfoldelse, har vi vanskeligt ved at abstrahere til den sindige Udvikling og provende Boren, hvorunder ethvert Svar paa et forudgaaende, mindre bestemt Spørgsmaal i sig indeholdt nye, blot lidt præcisere Spørgsmaal — et Ordskifte, hvis første tre Repliker fordeltes over tre paa hinanden følgende Menneskealdre, altsaa med et Tempo, der næsten minder om de tre Troldes i det bekendte norske Æventyr! I dette Filosofiens første Hundredaar var det netop i Forholdet til den centrale Tanke, Statueringen af »Grundstoffet«, at — som det med Rette er betonet — al *Kontinuitet* mellem de skiftende Tænkere og Ledere af Skolen i Milet maa søges, medens de mange astronomiske o. a. Detailtheorier har været langt mere individuelt bestemte — ligesom dette naturligvis i endnu højere Grad gælder om den disse Mænd tillagte praktiske (især politiske) Virksomhed. For *Anaximander,* Thales' yngre »Medborger og Studiefælle«, til hvem Betegnelsen af Grundstoffet som »Princip« føres tilbage, var det aabenbart en enkelt — man kunde næsten sige: økonomisk — Betænkelighed ved det af Thales foreslaaede »Vand«, der blev bestemmende for det næste Tankeskridt. Skulde virkelig *alt* bestaa af, udspringe fra og engang igen blive til ét og samme Stof, hvordan kunde da Vandet eller noget andet af de fra Erfaringen bekendte, begrænsede Stoffer svare til denne Fordring? I Stedet for »Vandet« og overhovedet ethvert givet Stof satte han derfor som sit Grundstof: *det Ubegrænsede.*

Det Skridt, Tanken herved har gjort, er større, end det maaske straks kunde synes. Vel kan der endnu ikke konstateres en fuldbyrdet Overgang fra Forskels- til Forandringsproblemet, idet Refleksionen endnu ikke har vendt sig imod Tilblivelsens *Maade;* men Anaximanders Resultat forudsætter dog en primitiv Overvejelse af Tilblivelsens *Mulighed.* Og herigennem er

han fort til at søge Fællesstoffet udenfor Erfaringens Kreds, i noget blot tænkt — men fuldtud tænkt *som Stof*. I denne Søgen bagom det for Sanserne umiddelbart givne ligger dog en betydelig Grad af Abstraktion, saa fremadskreden, at man endog har villet gøre Anaximander til den »første Metafysiker«. Og ogsaa i den Maade, hvorpaa han af dette »Ubegrænsede«, der sikkert kvalitativt har været tænkt i al Ubestemthed, først lader *Modsætningerne:* det varme og det kolde, »udskilles«, sporer vi en Abstraktion, der tillige bliver det første Tilfælde af videnskabelig Klassifikation. At det er Tilblivelsen af Enkeltstofferne, der ved Indførelsen af et fra alle disse fremmed Grundstof nødvendigt maatte blive problematisk for ham, medens selve Forandringsprocessen endnu ikke har syntes ham at indeholde noget egentligt Problem, ser vi af den samme »Udskillelse«: i Grundstoffet har fra først af alle de senere i Erfaringen forekommende Enkeltstoffer været indeholdt og har derefter sukcessivt løsrevet (»udskilt«) sig fra dette ved den Stoffet selv iboende Bevægelighed — en virkelig *Forandring* har altsaa paa intet Trin fundet Sted, kun en Tilblivelse som Enkelteksistens: og netop for saaledes at kunne rumme dem alle maatte Grundstoffet forestilles som uudtømmeligt, »ubegrænset«. Da Anaximander naturligvis ikke har kunnet have Tanken om en *potentiel* Tilstedeværelse af Enkeltstofferne i Grundstoffet, maa det have ligget hans naive Tænkning nærmest at omtale dette som en virkelig (ikke potentiel) »Blanding« eller som et ikke nærmere bestemt »Mellemstof« (mellem *samtlige* bekendte Stoffer), hvilket bedst forklarer de forskellige Fortolkninger, »det Ubegrænsede« har været Genstand for: at der *i dettes Begreb* intet ligger om en kvalitativ Ubestemthed, er i hvert Fald utvivlsomt.

Interessant m. H. t. Forstaaelsen af, hvad senere Heraklit lærte, er det allerede berørte Træk, som bør

understreges, at straks, naar Refleksionen retter sig paa *Forskellenes* Fremtræden af det forskelsløse Grundstof, griber den disse i deres skarpeste Form: som Modsætninger; det maa for den begyndende Syslen med Forskelsproblemet have staaet som Triumfen og som Symbol paa Theoriens Fuldendthed, naar endog de skarpeste *Modsætninger* kunde optages af det udvalgte Grundstof (sml. § 1)! I Forhold til det Skridt henimod det mere begrebsmæssige, der var vundet ved Anaximanders begyndende Abstraktion, betegner det vel intet Skridt videre i denne Retning — men dog heller ikke, som man har paastaaet, noget Tilbageskridt —, naar hans »Discipel og Efterfølger« *Anaximenes* mente at finde den opstillede Fordring om Grundstoffets Uudtømmelighed og »Ubegrænsethed« fyldestgjort i et af de empirisk bekendte Stoffer: *Luften*. Selvom man ikke vil tillægge de Motiver, der kan have ført ham hertil (Luftens større Bevægelighed og Foranderlighed, dens større Udbredelse o. a.), megen Værdi og særlig kan føle sig skuffet ved hans naturvidenskabelige Detailforklaringer, tør man dog ikke miskende den realistiske Karakter, der er denne Tænknings Landvinding i Forhold til Forgængernes. Ved atter at kunne operere med et Erfaringsstof og ved at optage den Refleksion paa Tilblivelsen, der netop var indledet med Anaximander, har Anaximenes skabt de første Muligheder for ad *Induktionens* Vej at søge henimod en »vera causa« (en i Erfaringen paaviselig Aarsag). Antagelsen af det bestemte Grundstof, der jo ikke kunde »indeholde« samtlige andre Stoffer, maatte fremkalde Spørgsmaal om dets *Forandringer* til disse; og i Synspunkterne om en »Fortynding« af Grundstoffet (til Ild) og en »Fortætning« af det (sukcessive til Blæst, Skyer, Vand, Jord, Sten) har Anaximenes da tilrettelagt sig en Forstaaelse af Tilblivelsens (Forandringens) *Maade*, hvori ogsaa den allerede hos For-

gængeren forefundne Fremdragen af »Modsætningerne« er umiskendelig.

Ved den hermed givne *Indgaaen paa* Forandringsproblemet er der imidlertid foretaget det Skridt, som var nødvendigt, hvis Tanken skulde naa videre henimod sit fra først af foresvævende Ideal om en Enhed i Erfaringens Mangfoldighed, en Lighed bag Forskellene (se § 1), idet »Mangfoldigheden« jo endnu var uklart opretholdt, og Enhed saaledes nærmest kun nominelt tilvejebragt, i Anaximanders Grundstof, af hvilket Enkeltstofferne blot skulde *udskilles,* medens Anaximenes bevidst tænker sig sit Grundstof ved Udvidelse resp. Sammenpresning *kvalitativt forvandlet* til samtlige i Erfaringen forekommende Stoffer. Og endnu et Perspektiv aabner Valget netop af »Luften«, som man næppe har agtet tilstrækkeligt paa. Ifølge den »hylozoistiske« Opfattelse, som deltes af alle de ældste Tænkere, var Stoffet som saadant bevæget og besjælet, og selve Bevægelsens (og Forandringens) Kendsgerning frembod derfor ikke for dette Trin af Tænkning noget Problem. Men først ved, at Anaximenes som sit Grundstof vælger netop det Stof, som den folkelige Forestilling fra gammel Tid har identificeret med *Sjælen* (som »Hauchseele«), er den hidtil som en selvfølgelig Forudsætning antagne Hylozoisme blevet *rationel,* og Principet for hele Tilværelsen erkendt som ét med selve det livgivende og bevægende Princip. Hele hans Lære kommer derfor til at hvile paa én stor *Analogi,* som er udtrykt i (og udgør hele Indholdet af) det eneste os opbevarede Fragment af ham: »Ligesom vor Sjæl, der er Luft, holder sammen paa os, saaledes omspænder ogsaa Aande og Luft den hele Verden«: og udfra denne anthropomorphistiske Tanke (Verden som »aandende«) maa man forstaa den Række af speciellere Analogier (fra Mikrokosme til Makrokosme),

vi som noget ejendommeligt møder i Anaximenes' Detailtheorier.

Dette er de tre milesiske Tænkere, der danner Heraklits historiske Forudsætninger. I Løbet af Aarhundredets sidste Halvdel var der imidlertid øvre i Syditalien udviklet Tænkeretninger, hvis Indflydelse paa Enkeltheder i Heraklits Lære er umiskendelig og ndfr. vil blive berørt i sin Sammenhæng. Størst Betydning for ham har af disse vistnok *Xenophanes*, Forløberen for den eleatiske Skole, haft. Ved at bringe den allerede i Milesiernes Tankegang liggende *Pantheisme* til udtrykkelig Bevidsthed og dermed se sig nødsaget til at fraskrive Grundstoffet Egenskaberne: Flerhed og Bevægelighed, havde Xenophanes bragt den begyndende Tænkning til en Slags Krise: Forsøget paa at forstaa Forskel og Forandring udfra ét Princip var nu uhjælpeligt strandet paa Hylozoismens manglende Bæreevne, og det var Problemets Drejning ind mod det religiøse, der havde tjent til at afdække den hidtil skjulte Brød. Det synes da forstaaeligt, hvordan denne Brød: *Umuligheden* af i Tanken at komme fra Enhed til Forskellighed og fra Konstans til Foranderlighed, maatte blive tilbage, ogsaa efter at Synspunktet igen fra det theologiske var forlagt over i det metafysiske, og fremkalde de i § 1 omtalte Forsøg paa at *omgaa* Vanskeligheden ved simpelthen enten i Xenophanes' Spor at *benægte* enhver Bevægelse og Forandring, reducere den til et blot Skin for Sansningen — eller, som Heraklit, hæve *selve Forandringen* op til at være »Principet« og som det eneste konstante anerkende den i al Forandring bestaaende Lovmæssighed: i begge Tilfælde er jo det Skær, hvorpaa Tænkningen med Xenophanes var strandet, tilsyneladende undgaaet og Forandringsproblemet foreløbigt *annulleret*. Denne Xenophanes' afgørende Betydning synes det overordentligt fristende at fremdrage for helt at forstaa to samtidigt op-

trædende ekstreme Retninger som den eleatiske og Heraklits: men videre end til en høj Grad af indre Sandsynlighed vil det naturligvis ikke være muligt at bringe denne Sammenhæng, der først med Styrke er betonet af *Windelband.* Sikrere, men til Gengæld af langt ringere Rækkevidde, bliver derimod Heraklits Berøring med *Pythagoreerne,* som der vil blive Anledning til at gøre opmærksom paa i den speciellere Sammenhæng. —

3.

Hvad vi har opbevaret af *Heraklits egne Udtalelser,* indskrænker sig til følgende Række af Fragmenter*):

1. Men denne Tale, som er af evig Gyldighed, viser Mennesker sig dog ude af Stand til at forstaa, baade førend de har hørt den, og straks naar de har hørt den: thi skønt alt gaar for sig i Overensstemmelse med denne min Tale, saa tager de sig dog ud som ukyndige, saa snart de giver sig i Kast med saadanne Ord og Ting, som jeg udvikler dem, naar jeg bestemmer hver især m. H. t. dens Natur og tilkendegiver, hvilke Egenskaber den har. De andre Mennesker véd derimod ikke noget af det, de foretager sig efter deres Opvaagnen, ganske som de glemmer alt det, de i Søvne *har taget sig for.* (S. 43. 92. 94. 105).

2. Derfor bør man følge det fælles. Men skønt Talen er fælles, lever de fleste dog saaledes, som om de havde en individuel Indsigt. (S. 88. 89. 92. 93. 101).

3. *Solen har* den menneskelige Fods Bredde. (S. 84).

*) Sml. nedenfor S. 48. Ved de Tal, der i Parenthes er anført efter hvert Fragment, henvises til de Sider i det følgende, hvor vedkommende Fr. findes benyttet. Ord, der ikke er Heraklits egne, er trykt med Kursiv.

4. Hvis Lyksaligheden beroede paa Legemets Nydelser, saa vilde vi kalde Okserne lykkelige, naar de finder Vikker at æde. (S. 58. 105).

5. Til ingen Nytte renser de sig ved at besudle sig med Blod, ligesom hvis en, der havde traadt i Mudder, vilde vadske sig ren ved Hjælp af Mudder. Ethvert Menneske, der saa ham bære sig saaledes ad, vilde dog anse ham for vanvittig! Og de beder ogsaa til disse Gudebilledstøtter, ligesom hvis en vilde føre Passiar med et Hus — uden at erkende, hvad Guder og Heroer i Virkeligheden er. (S. 83. 110 f.).

6. *Solen er* ny hver Dag. (S. 84).

7. Hvis alt i Verden forvandledes til Røg, saa vilde Næseborene skelne derimellem. (S. 82).

8. Det splidagtige forenes, og af det forskellige opstaar den skønneste Harmoni, og alt bliver til i Kraft af Strid. (S. 62. 63).

9. Æsler vilde foretrække Hakkelse for Guld. (S. 58).

10. Parvis sammenknyttes det, der er helt, og det, der ikke er helt — det, der føres mod hinanden, og det, der føres fra hinanden — det, der harmonerer, og det, der disharmonerer: og af alt *opstaar* ét, og af ét alt. (S. 54. 63. 65. 86).

11. Alt, hvad der bevæger sig paa Jorden, drives paa Græs under Piskeslag. (S. 106).

12. Naar man stiger ned i de samme Floder, er det nye og atter nye Vande, der flyder henimod en; og ogsaa Sjælene hæver sig som Dunster op fra det Fugtige. (S. 68 f. 92).

13. . . . at befinde sig vel ved Smuds . . . (S. 58. 106).

14. *Heraklit giver sine Orakelsvar til* Nattevandrere, Magere, Bakchospræster, Bakchantinder, Indviede, *og truer dem med Straffen efter Døden;* thi i de

blandt Mennesker gængse Mysterier indvies man paa vanhellig Maade. (S. 42. 83. 110).

15. Hvis det ikke var Dionysos, til Ære for hvem de gaar i Procession og synger Phalloshymnen, saa var dette de skamløseste Gerninger; men Hades er den samme som Dionysos, til Ære for hvem de raser og fejrer Vinpersefesten. (S. 56. 110).

16. Hvordan kan nogen holde sig skjult for det *Lys*, som aldrig gaar ned? (S. 96 f.).

17. De fleste Mennesker tænker ikke saadanne Tanker, skønt de ligger lige paa deres Vej, og selv naar de har hørt dem, forstaar de dem ikke — men bilder sig det ind. (S. 42. 43. 94. 99).

18. Den, der ikke venter det, vil heller ikke finde det uventede; thi det er uudforskeligt og utilgængeligt. (S. 64. 82. 95).

19. . . . Folk, der ikke forstaar sig paa at høre eller at tale. (S. 43. 99. 105).

20. Naar de er født, ønsker de at leve og *dermed* være hjemfaldne til Døden — eller rettere at hvile ud —, og de efterlader sig Børn til *ligeledes* at rammes af Døden. (S. 56. 94).

21. Død er alt, hvad vi ser, naar vi er vaagnet, og alt, hvad vi i Søvne ser, er Søvn. (S. 70. 94. 99).

22. De, der leder efter Guld, opgraver Jord i Mængde og finder kun lidet. (S. 43. 101).

23. Retfærdighedens Navn vilde de ikke kende, hvis disse Ting *[ɔ: al Slags Uret?]* ikke var til. (S. 92. 108).

24. Dem, der er faldet i Krigen, ærer Guder og Mennesker. (S. 83. 108).

25. Større Død opnaar større Lod. (S. 83. 108).

26. Mennesket tænder sig et Lys i Natten, naar han er død og dog lever; i Søvnen rører han ved en død, idet hans Syn er slukket — vaagen rører han ved en sovende. (S. 94. 99).

27. Menneskene venter der efter deres Død saadanne Ting, som de ikke forudser eller tænker sig. (S. 82. 95).

28. *Selv* det, som den paalideligste iagttager, giver Agt paa, er blotte Meninger; men sandelig vil Retfærdigheden komme over Folk, der tømrer Løgne sammen, og over dem, der som Vidner bekræfter saadanne. (S. 42. 101).

29. Ét vælger de bedste fremfor alt andet: stedsevarende Ry fremfor de forgængelige Ting; men de fleste er mæskede som tamt Kvæg. (S. 43).

30. Denne Verdensorden, den samme for alle Ting, har hverken nogen blandt Guder eller blandt Mennesker skabt, men den var altid og er og vil være evigt levende Ild, der tændes efter Maal og slukkes efter Maal. (S. 56. 76. 78. 85. 86).

31. Ildens Forvandlinger er: først Hav, og af Havet Halvdelen Jord og den anden Halvdel Flamme ... Havet breder sig til alle Sider og antager den samme Udstrækning, som bestod, inden det blev til Jord. (S. 81. 90).

32. Ét: det ene Vise, vil ikke og vil benævnes med Navnet Zeus. (S. 85 f. 87. 89).

33. Lov er det ogsaa at lyde én enestes Vilje. (S. 108).

34. Ude af Stand til at forstaa *Talen*, naar de har hørt *den*, er de som de døve; et Vidnesbyrd om dem er givet i den Talemaade: at de »skønt nærværende dog er fraværende«. (S. 43. 105).

35. Af overmaade mange Ting bør Mænd, der elsker Visdom, være Kendere. (S. 43).

36. For Sjælene er det Død at blive til Vand, men for Vandet Død at blive til Jord; og af Jorden opstaar der Vand, og af Vandet Sjæl. (S. 50. 55. 82. 86. 96).

37. Svinene vadsker sig i Skarn og Gaardhønsene i Støv eller Aske. (S. 58).

38. Thales var *efter Heraklits Vidnesbyrd* den første Astronom. (S. 44. 85).

39. I Priene levede Bias, Teutames' Søn, som tæller mere end de andre. (S. 90. 106).

40. Polyhistori meddeler ikke Erkendelse: ellers maatte den nemlig have meddelt Hesiodos og Pythagoras og fremdeles baade Xenophanes og Hekataios den. (S. 43. 99. 100. 101).

41. Ét er det vise: at erkende den Indsigt, som monne styre alt ved Hjælp af alt. (S. 85. 86. 87. 89. 100).

42. Homer fortjente at forvises fra Festforsamlingerne og at piskes, og Archilochos ligesaa. (S. 43. 44).

43. Overmod bør man slukke med større Iver end et brændende Baal. (S. 42. 93. 106. 107).

44. Folket bør kæmpe for sin Lov ganske som for en Mur. (S. 91. 108).

45. Sjælens Grænser kan du ikke gaa hen og finde, selvom du gennemvandrede enhver Vej — saa dybt rækker den ned. (S. 90. 95).

46. *Indbildningen, sagde han, var* en faldende Syge, *og Synet bedrog.* (S. 99. 106).

47. Lad os ikke drage forhastede Slutninger, hvor Talen er om de vigtigste Ting. (S. 101).

48. Buens Navn er altsaa Liv, men dens Værk: Død. (S. 66).

49. Én gælder for mig som ti Tusinde, hvis han er den bedste. (S. 43. 108).

49 a. I de samme Floder baade stiger vi ned og ikke ned, det baade er os og er ikke os. (S. 57. 68 f.).

50. Idet man har hørt ikke paa mig, men paa Talen, er det víst at tilstaa, at alt er ét. (S. 53 f. 85. 86. 87. 89. 92. 105).

51. De forstaar ikke, hvordan det *Ene* i sine Forskelle stemmer overens med sig selv: en splidagtig Harmoni, ganske som den ved Buen og ved Lyren. (S. 43. 64 f. 92).

52. Tiden er et Barn, der leger og flytter Brikker: det er et Barn, der fører Scepteret. (S. 50. 89).

53. Krigen er alle Tings Fader og alle Tings Konge, og nogle lader den fremtræde som Guder og andre som Mennesker, nogle gør den til Slaver og andre til frie. (S. 63. 86).

54. En skjult Harmoni er stærkere end en aabenbar. (S. 64. 96).

55. Alt det, som man kan se, høre og lære, giver jeg Fortrinnet. (S. 99).

56. Menneskene befinder sig, hvad Erkendelsen af det aabenbare angaar, i en lignende Illusion som Homer, der dog var den viseste af samtlige Hellenere. Ham førte nemlig nogle Drenge, som var i Færd med at dræbe Lus, bag Lyset ved at sige: Alt, hvad vi har set og fanget, det lader vi ligge, men hvad vi hverken har set eller fanget, det tager vi med. (S. 43. 94. 101).

57. Men Lærer for de fleste er Hesiodos; han, mener de, kender mest — han, som ikke vidste Besked med Dag og Nat: de er nemlig ét. (S. 43. 56. 111).

58. *Godt og ondt er ét.* I det mindste forlanger Lægerne, naar de snitter og brænder *de syge* paa Kryds og Tværs, oven i Købet Betaling *af dem* — skønt de slet ikke fortjente at faa nogen, da de dog kun fremkalder de samme Virkninger [ɔ: *fordriver ondt med ondt*]. (S. 50. 58).

59. Valkerskruens lige og krumme Vej er én og den samme. (S. 57).

60. Vejen opad og nedad er én og den samme. (S. 56 f. 78).

61. Havet er det reneste og det ureneste Vand: for Fiskene drikkeligt og gavnligt, for Mennesker derimod udrikkeligt og fordærveligt. (S. 58).

62. Udødelige er dødelige, Dødelige udødelige, idet de lever de andres Død, og dør deres Liv. (S. 55. 82).

63. Men for ham [ɔ: *Guden*], som bor dér, opstaar de og bliver aarvaagne Vogtere af Levende og Døde. (S. 83. 86).

64. Men Verdensaltets Styrmand er Lynet. (S. 77. 86).

65. *Heraklit kalder Ilden* Mangel og Overflod. (S. 56. 79).

66. Alt vil Ilden, naar den rykker frem, sidde til Doms over og fælde. (S. 78).

67. Guden er Dag og Nat, Vinter og Sommer, Krig og Fred, Mæthed og Sult, og han forvandles netop saaledes, som Ilden, naar den blandes med Røgelse, faar Navn alt efter enhvers Forgodtbefindende [?]. (S. 56. 58 f. 61. 79. 84. 86).

68. *Heraklit kaldte Ofringerne* Lægemidler *for Sjælene.* (S. 111).

69. *Der er to Slags Ofre: den ene Slags hidrører fra de fuldstændigt rensede Mennesker, saadan som det undertiden, omend sjeldent, kan være Tilfældet med en enkelt Mand, som Heraklit siger, eller med nogle faa, som snart er talt . . .* (S. 108. 111).

70. *For* Børns Legetøj *ansaa Heraklit de menneskelige Meninger.* (S. 101).

71. *Man skal ogsaa huske paa* den Mand, der glemmer, hvorhen Vejen fører. (S. 94).

72. Det, som de uafladeligst har Samkvem med [*maaske: Logos*], det vender de Ryggen, og de Ting, de daglig træffer paa, synes dem fremmede. (S. 43. 90. 94).

73. Man bør ikke handle og tale som Folk i Søvne. (S. 94).

74. *Man bør ikke handle som* Børn af Forældre, *ɔ: ved sine Handlinger henvise til andres Autoritet.* (S. 101).

75. *Heraklit siger, at de sovende* er Arbejdere og Medvirkende ved de kosmiske Processer. (S. 94).

76. Ild lever Jordens Død, og Luft lever Ildens Død; Vand lever Luftens Død, Jord Vandets. (S. 55. 82).

77. For Sjælene er det Tilfredsstillelse eller Død at blive fugtige . . . Vi lever deres Død, og de lever vor Død. (S. 55. 80. 82. 96).

78. Den menneskelige Tænkemaade besidder ingen Indsigt, men det gør den guddommelige. (S. 42. 86).

79. Den uforstandige Mand viser Guddommen ganske samme [ɔ: *ligesaa ringe*] Gehør, som Barnet Manden. (S. 101. 105).

80. Men man maa vide, at Krigen er det fælles og Retfærdigheden Strid, og at alt bliver til i Kraft af Strid [og Nødvendighed?]. (S. 63. 88).

81. *Den rhetoriske Uddannelse kalder Heraklit* Slagterknivenes Høvedsmand. (S. 40).

82. *Den skønneste Abe er hæslig i Sammenligning med Menneskeslægten.* (S. 42).

83. *Det viseste Menneske vil ved Sammenligning med Gud tage sig ud som en Abe, baade i Visdom og Skønhed og alle sine andre Egenskaber.* (S. 42).

84. I Forandringen hviler den [ɔ *Ilden*] ud, *og* Anstrengelse er det at slide for og være undergivet de samme *Herrer*. (S. 79 f.).

85. At kæmpe med sin Tilbøjelighed er vanskeligt; thi alt, hvad man ønsker, køber man paa Bekostning af Sjælen. (S. 103. 107).

86. Vantro er Grunden til, at *Størstedelen af det guddommelige* undslipper Erkendelsen. (S. 64. 89. 96. 105).

87. Et *aandelig* ubevægeligt Menneske plejer at staa maabende ved enhver Tale. (S. 96. 101).

88. Og *af Modsætninger* i os er levende og dødt og det vaagne og det sovende og ungt og gammelt det

samme: thi disse [ɔ: *den ene Række*] er, naar de skifter om, hine, og atter hine, naar de skifter om, disse. (S. 55).

89. *Kun* de vaagne har én fælles Verden. (S. 88. 93).

90. Alt det eksisterende træder i Bytte for Ild, og Ild for alt — ganske som Varer for Guld og Guld for Varer. (S. 76. 77).

91. I den samme Flod er det ikke muligt at stige ned to Gange . . . *men* den [*rimeligvis: Floden*] spreder, og samler atter, *sine Vande*, og den nærmer sig og gaar bort igen. (S. 68. 70).

92. Men Sibyllen, som med inspireret Mund udsender Forkyndelser, der er uden Smil og uden Smykker og uden Sminke, *trænger med sin Røst igennem tusinde Aar,* takket være Guden. (S. 42).

93. Herren, hvem Oraklet i Delphi tilhører, han hverken siger eller skjuler noget, men han taler i Antydninger. (S. 42. 96).

94. Solen vil ikke overskride sine Maal; ellers skal Erinyerne, Retfærdighedens Hjælpersker, vide at opspore den. (S. 56. 84. 92).

95. Sin Uvidenhed er det bedst at skjule; *men det er vanskeligt under Slappelse og ved Bægeret.* (S. 96. 106).

96. Lig egner sig mere end Gødning til at kastes paa Møddingen. (S. 50. 111).

97. Hunde gør ad dem, de ikke kender. (S. 50).

98. Sjælene bruger i Hades Lugtesansen. (S. 82).

99. Hvis Solen ikke var, vilde der, for saa vidt det beroede paa de andre Himmellegemer, være Nat. (S. 84).

100. . . . Aarstiderne, som bringer alting med sig. (S. 84).

101. Jeg har søgt mig selv. (S. 43).

101 a. Øjnene er nøjagtigere Vidner end Ørene. (S. 99).

102. For Guden er alt smukt og godt og retfærdigt, men Menneskene derimod *opfatter* noget *som* uretfærdigt og andet *som* retfærdigt. (S. 58. 103).

103. I Cirkelperiferien falder Begyndelse og Ende sammen. (S. 57. 94).

104. Hvilken Indsigt eller Forstand har de? Folkesangere forlader de sig paa, og til Lærer tager de Mængden, uvidende om, at »de fleste er slette og kun faa gode«. (S. 42. 43. 106).

105. *Heraklit siger, at* Homer *var* Astrolog. (S. 85).

106. En Dag er lig enhver anden. (S. 111).

107. Slette Vidner er Øjne og Øren for Mennesker, hvis de har Barbarsjæle. (S. 60. 94. 98. 99).

108. Af alle, hvis Tale jeg har hørt, naar ingen saa vidt som til at erkende, at det Vise er afsondret fra alt. (S. 85. 86. 87).

109. At skjule sin Uvidenhed er bedre *end at proklamere den offentligt.* (S. 96. 106).

110. Det er ikke godt for Folk at faa alle deres Ønsker opfyldt. (S. 96. 103. 107).

111. Sygdom gør Sundhed til noget behageligt, ondt godt, Sult Mæthed, og Anstrengelse Hvile. (S. 57. 80. 103 f.).

112. At tænke er det største Fortrin, og Visdom bestaar i at tale Sandhed og handle i Overensstemmelse med Naturen, idet man lytter til dens Tale. (S. 42. 105 f.).

113. At tænke er fælles for alle. (S. 42. 45. 88. 93. 101).

114. Talende med Indsigt bør man støtte sig til det for alle fælles, ganske som en Stat til sin Lov — ja, endnu langt stærkere. Thi alle de menneskelige Love næres af den ene guddommelige: den hersker

nemlig i saa stor Udstrækning, som den vil, og kan maale sig med alt og overgaar alt. (S. 63. 88. 91. 93. 107 f.).

115. I Sjælen ligger den Tale, der forøger sig selv. (S. 95).

116. Alle Mennesker har det i deres Magt at erkende sig selv og at tænke. (S. 42. 101. 106).

117. Naar en Mand har drukket sig fuld, saa føres han vaklende afsted af et uudvokset Barn uden at vide af, hvor han træder, fordi hans Sjæl er fugtig. (S. 86. 96).

118. Tør Glans giver den viseste og bedste Sjæl. (S. 86. 95 f.).

119. Et Menneskes Tænkemaade er dets Skæbne. (S. 104 f.).

120. Østens og Vestens Endepunkter er Bjørnen, og lige overfor Bjørnen er den straalende Zeus' Grænse [?]. (S. 83).

121. Ephesierne vilde gøre vel i at hænge sig, alle de Voksne blandt dem, og overlade Byen til de uudvoksne — de, som har jaget Hermodoros, deres nyttigste Mand, i Landflygtighed udfra den Tankegang: af os skal ikke en eneste være den nyttigste, og hvis noget er det, saa *lad ham være det* andetsteds og blandt andre Mennesker. (S. 40. 50).

122. *Heraklit bruger Ordet:* Nærmelse.

123. Naturen ynder at skjule sig. (S. 64. 96).

124. Den skønneste Verdensorden er som en planløst opdynget Skarnbunke. (S. 89).

125. Ogsaa Blandingsdrikken skiller, naar man ikke rører i den. (S. 50. 69 f.).

125 a. Gid det aldrig maa skorte eder paa Rigdom, Ephesiere, for at eders Slethed kan træde klart for Dagen. (S. 40).

126. Det kolde bliver varmt, det varme koldt, det vaade tørt, og det udtørrede fugtet. (S. 55).

4.

De stærke og vitale Indtryk af Tilværelsens Splittelse og Omskiftelighed (Forskel og Forandring), som fra tidlig Tid havde vakt den ioniske Befolkning til Undren og Eftertanke og saaledes forberedt en egentlig filosofisk Tænkning (se § 2), var igennem de hundrede Aar, som betegnes ved Navnene Thales, Anaximander og Anaximenes, ikke blevet færre eller mildere. Til de heftige Partistridigheder indenfor de enkelte Stæder og Rivaliseringen mellem Stæderne indbyrdes kom Frygten for *Lydernes* Erobringstilbojeligheder, som jo ogsaa endte med Ioniens Underkastelse under Lydien. Den ydre Fred og gode Handelssituation, som de saaledes ændrede Forhold medforte, blev imidlertid heller ikke af lang Varighed. Snart efter Midten af Aarhundredet erobres Lyderriget og med det de ioniske Stæder af *Perserne;* og det nye Fremmedaag, der giver Handelssamkvemmet et haardt Stod og overhovedet foles i hojeste Grad trykkende, giver rigelig Næring til den Frihedslængsel og Utilfredshed under de nye Herskere, der ved Overgangen til det 5. Aarh. slog ud i Ionernes Opstand mod Perserne. Som bekendt endte denne i Lobet af kort Tid med Underkastelse af samtlige Øer og Stæder og fuldstændig Tilintetgorelse af Ionernes Magt.

For den enkelte maatte saadanne Forhold medfore en stadig Tilstand af Utryghed, og det var ikke faa og heller ikke de ringeste, der frivilligt opgav Kampen og langt borte fra deres Fædreland søgte at skabe sig en mere betrygget Eksistens. Alle disse politiske og okonomiske Modsætninger og Omskiftelser maatte ogsaa moralsk fremkalde saa meget dybere Reaktioner, som en Del af Ionernes gamle Aktivitet nu syntes ebbet ud og lod den Modstandsloshed og Folsomhed, der ogsaa tidligere havde hort til denne Folkestammes Ejendommeligheder, brede sig paa Bekostning af Handlekraften.

for hvis Udfoldelse de ydre Forhold jo heller ikke længer var gunstige. Og i Digternes pessimistiske Klager over Tilværelsens Lidelser og Lykkens blinde Omskiftelighed møder vi nu som før — hos den med Heraklit samtidige *Simonides* fra Keos som tidligere hos Mimnermos — Menneskehedens lyriske Reaktion mod »Forandringsproblemet«, hvis Brod imidlertid nu, karakteristisk nok, mere end mod Livets Forgængelighed er rettet mod *Livet selv*. Saaledes fremtræder, forstærket med specielt ioniske Ejendommeligheder, en iøvrigt over hele den græske Verden ved den Tid udbredt Tendens til at sige Livet med al dets Ufred Farvel og aflukke sig i snevrere, mystiske Broderskaber — for paa Afstand af Verden, i et højtidsfuldt og ofte dunkelt Sprog, der selv bærer Verdensfjernhedens Præg, at gøre Rede for de Syner og Tanker, hvortil Livets kaotiske Erfaringer siden i Ensomheden har fortættet, ordnet og afklaret sig.

Paa denne karakteristiske Tidsbaggrund, hvis folkepsykologiske Sidestykke man nærmest har ment at finde i den tyske Reformations og den franske Revolutions Perioder, synes den ensomme og »dunkle« *Herakleitos fra Ephesos* os noget tilgængeligere for vor Forstaaelse, end om vi saa ham som et i hans Tid ganske isoleret Fænomen. Alligevel maa vi vogte os for at overvurdere, hvad Oplysning vi kan hente af en saadan Sammenhæng. Udover det lidet, der er os bekendt om hans ydre Liv, er det nærmest hans Udtalelsers ejendommelige Ethos, den umiskendeligt bag Ordene liggende *Stemning*, der viser os hans Berøring med Samtiden og derfor belyses ved Kendskab til denne. Og Udtrykkene for denne Stemning er endda saa individuelt prægede, at det alligevel kun bliver Mindsteparten deri, der overhovedet kan indgaa i en Sammenligning med »Tidsaanden«; adskilligt belyses kun udfra Heraklits egne personlige Erfaringer — og i det dybest

individuelle filtrer de Traade, om hvis Tilværelse naturligvis ingen vil tvivle, sig saa uopløseligt sammen, at Psykologien — her som ved alt tilsvarende — maa resignere overfor ethvert Forsøg paa at naa en Forstaaelse udefra og indskrænke sig til at tilvejebringe et saa paalideligt og udtømmende Billede som muligt af den gennem de spredte og ubehjælpsomme Udtryk fremtrædende *Personlighed* og saa lade denne staa ved sit Værd.

Endnu mere haabløst vilde det være ved Hjælp af denne, altid dog kun fragmentariske og hypothetiske, Kundskab om Heraklits Individualitet eller, som man har troet at kunne gøre det, med Udgangspunkt i hans Tids ioniske Kultur at søge at efterspore de snørklede Veje, ad hvilke hans *Tænkning* er naaet til dens ejendommelige Konstruktion og Resultater. En intensiv Opleven af Forandringer og Modsætningsforhold — dette er, som allerede paapeget (i § 1), den historiske Forudsætning for en »Vordensfilosofi«; men ligesaa uundværlige er de psykologiske Forudsætninger (igen Resultatet af mange Kombinationer), hvormed det historiske maa træde i Forbindelse for af den enkelte individuelle Bevidsthed at lade den Tankebygning fremgaa, hvori samtlige Erfaringer er rationaliseret (se i § 2). Og saa er det endda ikke til nogen af de nævnte (ydre og indre) individuelle Forudsætninger derfor, men netop til det »overindividuelle«, det logiske deri, at for en senere Tid den virkelig »filosofiske« Interesse er knyttet: den Sammenhæng, der her spørges om, er Tankebygningens egen indre Fasthed og Sluttethed, dens Krav paa »Gyldighed« maa finde sin Støtte i den selv alene. Den historiske Interesse for Systemets faktiske Tilblivelse vilde, hvis Udsigterne til dens Tilfredsstillelse var gunstigere, end de for Heraklits Vedkommende tør siges at være, betinge en meget betydningsfuld, men fra den filosofiske skarpt adskilt Erkendelse:

et enkelt oplysende Vidnesbyrd om dette Forhold ligger i den Omstændighed, at det levende Indtryk af Forandring og Modsætning, som Heraklit gennem de historisk bekendte Forhold kan have modtaget (og som vel ikke er de eneste Indtryk, han har faaet af Tilværelsen: og om hvis direkte sjælelige Virkninger paa ham vi intet véd; og som mangfoldige andre ligesaa vel har modtaget . . . .), gennem Tænkningen netop førte ham til at fremhæve det under Forandringerne *konstante* og til Modsætningernes *Harmoni*! Ethvert Forsøg paa at »rekonstruere« Systemets Tilblivelse og Vækst*) vilde, netop ved sine historiske Pretentioner, blive af en ganske anden historisk Mislighed end den (unægteligt ogsaa konstruktive) logiske Sammenstilling af de færdigt foreliggende Tankeled efter deres egen indre Forbindelse.

Ogsaa dette er i Virkeligheden en historisk Opgave, saa sandt som den gælder den tro Fremstilling af et i Fortiden præsteret Tankearbejde; men dens Genstand er saa langt mindre bestemt af Tid og Sted, Individualitet og Tilfældighed, end hvor det f. Eks. drejer sig om et Skrifts gradvise Vækst og definitive Komposition. I samme Forhold som Kravet om en *ydre* Korrekthed er sat i Baggrunden, i samme Grad er jo ogsaa Hindringerne for Tilvejebringelsen af en saadan eliminerede. Til den i § 1 meddelte Udvikling af Problemforholdet maa saaledes det første Krav være, at den er logisk-systematisk holdbar; dernæst, at den psykologisk og historisk i hvert Fald er *mulig* — fuld Evidens lader sig her ikke opnaa, og et Bevis for den anvendte Opstillings Rigtighed maa nærmest hentes fra, hvor naturligt den kan optage de forskellige Momenter i sig, og hvor *brug-*

*) Under denne Synsvinkel maa man ligeledes betragte Forsøgene paa gennem en bestemt Ordning af Heraklits Fragmenter at rekonstruere ogsaa den ydre Sammenhæng i hans Værk; se herom ndfr.

bar til sit Formaal den saaledes viser sig at være. Nøjagtigt det samme gælder m. H. t. den systematiske Fremstilling af Heraklits Lære, det i de flg. Paragrafer vil blive forsøgt at give. Udviklingen vil i første Række være *logisk* bestemt; at det skulde lykkes samtidigt at træffe netop den Rækkefølge, i hvilken de enkelte Tanker er slaaet ned og har kædet sig sammen i Heraklits Bevidsthed, derom er der næppe meget Haab. Men naar der dog overhovedet er forsøgt en »Udvikling«, og Tankeindholdet ikke alene er fremlagt logisk udfoldet, skulde jo dermed være antydet, at den givne Rækkefølge træffer den, som den faktiske Tankebevægelse med Rimelighed (maaske endog, for de store Træks Vedkommende, med en overvejende Grad af Sandsynlighed) *kunde have fulgt*. Her maatte jo nærmest en psykologisk Maalestok komme til Anvendelse, men til en saadan yder det lidet, der vides om Heraklits Personlighed, os kun meget sparsomt Stof; og Erkendelsen af hans Aandsform som væsentligt »intuitiv« (se ndfr.) giver vel et højst betydningsfuldt Synspunkt, men er dog hovedsagelig vundet netop udfra det foreliggende Tankemateriale, den skulde belyse — og er jo endelig især ugunstig, hvis det netop var en *Udvikling*, man ønskede at rekonstruere. At den Anvendelse, der under Fremstillingen gøres af Fragmenterne og af de overleverede Beretninger, lader disse komme til deres fulde Ret efter den Forstaaelse af dem, det ved Videnskabens Midler er muligt at naa til, og med den Resignation i Begrænsningen, der ligeledes er paabudt, dette maa en historisk Maalestok have for Øje: Hovedsynspunktet bliver her Afgrænsningen af, hvad der tør fastslaas som historisk sikret — og udenfor denne Grænse falder altsaa for en Del selve den systematiske Konstruktion, der paa dette sikre Grundlag er bygget op. Det er navnlig for at den efterfølgende Fremstilling kan fremtræde i den rette Belysning — ikke mødt med for store, dog heller ikke

med for smaa Krav —, at de foranstaaende principielle Bemærkninger har fundet Optagelse paa denne Plads. —

Skønt Heraklit har været samtidig med den ioniske Opstand, i hvilken hans Fødeby Ephesos spillede en fremtrædende Rolle, er der dog intet, der tyder paa, at det er disse store Begivenheder, der særligt har sat hans Tanker i Bevægelse. Dette gælder derimod om de indre Partistridigheder i Ephesos, hvis Udvikling i demokratisk Retning*) maatte vække Afsky hos ham, der tilhørte sin Fødebys fornemste Adelsslægt og ved Arv havde modtaget en »Konges« præstelige Værdighed og Forrettigheder. Man forstaar, hvordan den Tilbøjelighed til Menneskeforagt og Isolation, der sikkert har ligget i Heraklits Natur, har kunnet hente Næring af de politiske Begivenheders Udvikling, tilmed da en af disse Begivenheder, Forvisningen af hans Ven *Hermodoros*, maatte ramme ham selv personligt paa det føleligste; der synes ingen Grænse for den næsten dæmoniske Væmmelse og Haan i de Ord, som Smerten over dette Overgreb har lagt ham i Munden (Fr. 121; se ogsaa Fr. 125 a). Selvom disse Ord ikke, som det er paastaaet, har været udtalt direkte til det ephesiske Demokrati som et afvisende Svar paa dets Bøn til Heraklit om at give Staten Love — en saadan Henvendelse kan næppe tænkes at have fundet Sted —, kan deres Brod dog ikke have været til at tage fejl af og gør det forstaaeligt, at han afstod Værdigheden som Offerkonge til sin Broder og trak sig tilbage til Ensomheden og Stillheden, for uforstyrret at samle sig om Arbejdet paa sit Skrift, som han efter dets Fuldendelse skal have nedlagt som Gave i Artemis' Tempel (sandsynligvis tidligere end Aar 480).

*) At han klart har set den Magt, den enkeltes *Veltalenhed* under disse Forhold kunde udøve (til at faa politiske Modstandere »slagtede«), synes at fremgaa af den vrængende Betegnelse for en rhetorisk Uddannelse, der i Fr. 81 er tillagt ham.

En saadan Nedlæggelse af Manuskripter i et Tempel er ingen Sjældenhed, og ogsaa de virkelige Bibliotheker opfattedes som »Helligdomme«. Alligevel har man spurgt om Motivet til denne Handling, der især for Heraklits Vedkommende naturligt sættes i Forbindelse med den ovfr. berørte Tilbøjelighed til en verdensfjern, profetagtig Udtryksmaade; og allerede i Oldtiden formodedes det, at han »*med Flid* havde skrevet temmelig utydeligt, for at Skriftet kun skulde være tilgængeligt for de Kyndige og ikke ved Popularitet blive et let Bytte for Ringeagt«. Den *Aandsaristokratisme*, som ved denne Formodning tillægges Heraklit, vilde jo stemme godt saavel med hans politiske Aristokratisme som med den Ringeagt for Mængden, der udtales i mangfoldige Fragmenter, og som endog gaar ud over saa hædrede og ellers ukrænkelige Navne, at Kredsen af »Kyndige« synes for ham at have begrænset sig til de faa, der forstod *hans* Tale og gik frem ad Tænkningens, af ham angivne, »almene« Vej. Alligevel har man vistnok overdrevet det egentligt »tilsigtede« ved den *Dunkelhed*, der unægteligt præger Heraklits Tale og, som noget for den ejendommeligt, allerede generede Oldtiden (saaledes klager *Aristoteles* over Vanskeligheden ved at interpungere rigtigt i Heraklits Tekst, da det er uvist, hvordan Ordene hører sammen) og skaffede ham Tilnavnet »den Dunkle« eller Øgenavnet »den, der taler i Gaader«. Ganske vist synes det orakelmæssige, sprogligt uklare at være noget for Heraklit altfor særegent til helt at kunne føres tilbage til en almindelig Vanskelighed ved Datidens, til filosofisk Fremstilling endnu lidet udviklede, Sprog — selvom jo ogsaa baade Anaximander og Xenophanes har talt »profetisk«; og heller ikke selve Tankebygningen hos Heraklit skulde synes at frembyde uoverkommelige Vanskeligheder for en forstaaeligere Fremstilling. Men for selve hans personlige Ejendommelighed, Uviljen mod at gaa paa Akkord

med Publikum, Følelsen af Afstand fra Verden og en dertil svarende næsten mystisk Nærhed ved det Guddommelige, og først og fremmest for det ekstatisk-intuitive i hans Maade at erkende paa, maatte Profet- og Orakelstilen i særlig Grad falde som et adækvat og altsaa netop utilsigtet Udtryk.

Fordi hans Fremstillings ejendommelige Karakter ikke er noget tilsigtet, har den imidlertid derfor ingenlunde været ham selv *ubevidst*. Hans Ord om Sibyllen, der inspireret af Guden, med begejstret Mund fører en usminket Tale (Fr. 92), og om Orakelguden, der blot »taler i Antydninger« (Fr. 93), tydes med Sandsynlighed som Billeder paa hans egen Tale*), som han selv har villet have denne opfattet. Den *Selvtillid*, der unægteligt ligger i en saadan Sammenligning, og som *Aristoteles* dadler hos ham: at han nærer samme Tillid til sine blotte »Meninger« som andre til deres (begrundede) Viden, har da sin Baggrund i hans Tro paa den rette »Indsigt« som noget, der egentlig blot tilkommer Guddommen, saaledes at den, der ved at bruge Fornuften — som vel er »fælles for alle«, men rigtignok kun udnyttes af de færreste! — nærmer sig til den rette (ↄ: Heraklits egen) Indsigt, derved ogsaa *nærmer sig***) det guddommelige (se saaledes Fr. 112. 113. 116. 17. 104. 78. 83). Han kan derfor uden at komme i Strid med sig selv rette en Formaning netop mod det paa en svigtende Selverkendelse hvilende »Overmod« (Fr. 43), som han har set i det *individuelles* Forsyndelse mod det »almene«; og »Dunkelheden« i hans inspirerede Tale forhindrer ikke, at Steder i Skriftet er skrevet, som det hedder hos Diogenes, »saa straalende og

*) Sml. ogsaa Fr. 14.

**) At Afstanden endda er stor nok, er drastisk udtrykt i Fr. 83, suppleret med Fr. 82. Heraklit har dog næppe villet lade Sammenligningen med »Aben« gælde for sit eget Vedkommende, sml. ndfr. S. 103. (Sml. ogsaa Fr. 28).

klart, at selv den tungest opfattende med Lethed kan forstaa Meningen og faa Opløftelse for sin Sjæl! Det er jo netop denne *Dobbelthed*, der saa smukt kommer frem i de Ord, der er lagt *Sokrates* i Munden: da Euripides havde leveret ham Heraklits Skrift og senere spurgte om hans Mening om dette, svarede Sokrates, at hvad han forstod deraf, var godt, og at han (derfor) ogsaa antog det samme om det deri, han ikke havde forstaaet — men det udkræver en delisk Dykker at naa til Bunds!

Hvad der dog især faldt Eftertiden i Øjnene ved Heraklits Selvtillid og lod den opfatte denne som »Overmod og Seen andre over Hovedet«, er den Kritik af Aandsheroer som Homer og Hesiodos, Pythagoras og Xenophanes, der utilsløret og drastisk udtales (Fr. 40 og 42; sml. ogsaa Fr. 56 og 57), og som paa den store Mængde vel har gjort et endnu mere frastødende Indtryk end de talrige, ligesaa uskaansomme Ord om denne Mængde selv (se saaledes Fr. 104. 29. 49. 34. 17. 72. 56. 51. 1. 19), der dog har ganske det samme Udgangspunkt, og som har forskaffet Heraklit Navn af »en folkeudskældende Skrighals« og en »ad Folket gøende Hund«! Naar han ikke kunde tillægge det aandelige Standpunkt, hvortil selv de bedste blandt hans Landsmænd var naaet, større Værdi, og det endda var netop deres »Lærdom«, der — ved dens Svigten overfor den rette Indsigt — blev ham Anstødsstenen, forstaar man den Styrke, med hvilken han, der iflg. Diogenes »ikke har været nogens Tilhører«, synes at betegne sig selv som *Autodidakten* (Fr. 101). Der ligger heri en Afvisning af Naturfilosofiens Betydning*) for den væsentlige, fornuftmæssige Indsigt, Heraklit apriorisk, ad Intuitionens Vej mener at være naaet

*) Selvom paa den anden Side »visdomselskende Mænd« maa være »Kendere af overmaade mange Ting« (Fr. 35; ind i denne Sammenhæng hører maaske ogsaa Fr. 22).

til. Men denne Afvisning, saavel som det direkte Angreb paa *Xenophanes* (hvem Heraklit efter en anden, mindre sandsynlig Beretning endog skulde have »været Tilhører hos«), udelukker paa den anden Side ingenlunde en forudgaaet Tilegnelse af dennes og de andre Tænkeres Lærdomme, der, som det ndfr. skal vise sig, ogsaa kan spores i direkte Paavirkning; selve Overfaldet paa Homer (i Fr. 42) danner jo allerede en Efterligning af Xenophanes. Maa end Rækkevidden af den direkte Betydning, Xenophanes kan have haft som et Mellemled mellem den milesiske Skole og Heraklit, forblive ret tvivlsom (sml. § 2), er dog et Kendskab til og en delvis Benyttelse (i positiv eller polemisk-negativ Retning) af baade Thales' (sml. Fr. 38), Anaximanders, Pythagoras' og Xenophanes' Lærdomme hævet over enhver Tvivl. For det centrale i sin Lære kan Heraklit imidlertid med fuld Ret hævde sin Selvstændighed. Det afgørende er her saa personligt og ejendommeligt, Sammenhængen — som det skal søges paavist ndfr. — saa fast og sluttet, at Systemets egne Grundtræk danner de bedste og i Grunden tilstrækkelige Forudsætninger for dets Forstaaelse, supplerede ved den Sammenhæng, der m. H. t. Systemets almindelige Stilling og visse af dets Enkeltheder kan etableres med den forudgaaende græske Filosofi. Derfor skal heller ikke Heraklits meget omdebatterede Berøringer med ægyptiske og persiske Forestillinger i denne Fremstilling blive forfulgt nærmere.

Vilde vi end ikke med Oldtiden beskylde Heraklit for »Overmod«, peger dog hans ubestridelige Selvstændighedstrang og Isolationsbestræbelser, hans Krav paa at opfattes som »selfmade« Mand og hans »dunkle« Verdensfjernhed, hen paa, hvad vor Tids Iagttagelse nærmest vilde betegne som en stærk og levende *Ensomhedsfølelse*, der var isprængt en god Del Menneskeforagt; men bag denne Følelse laa igen en skuffet Kær-

lighed til Menneskeheden: den Indsigt, de andre er saa langt fra at opnaa, er jo dog efter sin Mulighed »fælles for dem alle« (Fr. 113)*). Og derfor bliver det hans Livs Paradoks — sidestillet de Paradokser, hvorpaa hans Tænkning er saa rig —, at dette »for alle fælles« kun kan realiseres — i Ensomheden! Der er heri noget af den »Melancholi«, som *Lukian* saa kosteligt har parodieret, idet han lader Heraklit — paa Spørgsmaal om, hvorfor han græder — svare: »Jo, det er min Mening, at Menneskelivets Forhold er jammerlige og begrædelige og alt deri forgængeligt . . . det forhaandenværende regner jeg ikke for stort og det, der siden vil komme, for en ren Plage«, hvorefter en større Del af Heraklits egne Udtalelser karikerende endevendes for at tjene som Vidnesbyrd om hans »Lidelse«, der i Samtalens Slutning erklæres for at være »ikke langt fra Melancholi«. Det er jo ogsaa netop som den »grædende« Filosof, han — ved Siden af den »leende« *Demokrit* — er gaaet over i Eftertidens Erindring. Fra Oldtidens Slutning og ned gennem Middelalderen har denne ensidigt karikerende Forestilling om de to Tænkere vundet Hævd i den populære Bevidsthed, har i vore Dage foranlediget indgaaende Sammenligning af Heraklits »Pessimisme« med *Schopenhauer*'s — og er jo ogsaa herhjemme kommet til Udtryk, bl. a. i *L. Sagen*'s gamle Drikkevise (fra 1824) om Filosoferne, hvori Heraklit fremtræder som den, der »græd over Verdens Besvær«!

Den »Melancholi«, som *Theophrast* har givet Skyld for, at Heraklit »lod noget af det, han skrev, forblive halvfærdigt og for andre Tings Vedkommende udtaler sig snart paa en og snart paa en anden Maade«, kan derimod fornuftigvis ikke være ét med den omtalte

*) Det er derfor uberettiget, naar man har villet tillægge Heraklit en fundamental »pessimistisk Tendens«.

pathologiske Misanthropi og »Pessimisme«, men maa sigte til en vis Uberegnelighed og Ustadighed i Temperament, som denne har lagt sig for Dagen i Heraklits skriftlige Fremstilling. Dette stemmer ogsaa godt med Anvendelsen af Betegnelsen »Melancholi« indenfor *Aristoteles'* Skole, hvor den snarest betegner et ekstatisk, *ekscentrisk* Temperament, medens dog allerede i Oldtiden, baade før og efter Aristoteles, ogsaa Depressionsmomentet har spillet en fremtrædende Rolle i Melancholiens Billede. Dette Indtryk af noget »ekscentrisk« hos Heraklit kan vi i høj Grad godkende. Mest udtalt vilde vi vel finde dette i det sidste af de to Punkter, som Theophrast nævner. Den Mand, hvis Tænkning som sit Udgangspunkt og sin stadige Underbygning har haft Læren om »Modsætningernes Harmoni« — altsaa saa at sige selve Paradokset som Princip —, for ham maa det Væld af Eksempler, hvorved denne Grundsætning belyses, forme sig som ligesaa mange speciellere *Paradokser*, der stadigt vender nye Sider af »Relativiteten« ud; for den, der har opdaget, at Modsætningerne i Grunden er ét, maa det være naturligt og næsten som en Tilfredsstillelse at udtale sig om den samme Ting (tilsyneladende) »snart paa en og snart paa en anden Maade«*) — medens den udenforstaaende, der kun hører Eksemplerne og har forfejlet Grundtanken, let vil staa fremmed overfor den Aandsform, der har faaet disse paradoksale Udtryk, og dømme den netop som »ekscentrisk«! Men ogsaa selve Grundtanken maatte forekomme underligt utilgængelig (som det *Sprog*, hvori den udtaltes), præget som den var af det mystisk-irrationelle, der klæber ved al *intuitiv* Erkendemaade. Denne Lære frembød jo end

*) En udviklet *ethisk* Interesse vilde derimod se Opgaven i, med *Sokrates*, altid at sige netop »det samme om de samme Ting« (Platon, Gorgias 490 e)!

ikke det svageste Forsog paa en *Begrundelse*. Fastholdt som i en Vision, udpenslet æsthetisk i sine Enkeltheder med en »anskuende Dommekraft«, der i vore Dage har haft et nærbeslægtet Sidestykke i *Goethe*, med hvem Heraklit da ogsaa indtil Overdrivelse er bleven paralleliseret, drev Heraklits Lære Tanker, hvormed hans Forgængere havde arbejdet (se § 2), ud i de yderste Konsekvenser (se § 1): medens ogsaa de havde studset ved Forandringens Kendsgerning, blev for hans Intuition *alt* til Bevægelse; hvor de kun var naaet til ufuldstændige Generalisationer, kulminerer han i den *universelle* Lovmæssighed: Ligheden, som Tanken altid har søgt bag Forskellighederne, pointeres for ham i de skarpeste af alle Forskelles, *Modsætningernes*, »Harmoni« (Relativitet).

En saadan intuitiv Erkendelse skaber sig imidlertid selv sin Udtryksform: her fandt vi den inspirerede »Dunkelheds« egentlige Grund, og her staar vi ved det andet af de af Theophrast fremhævede Punkter. Med det »halvfærdige« maa denne jo rimeligvis sigte til det abrupte, springende, usammenhængende i hele Heraklits Fremstillingsmaade, der stemmer saa godt med Indholdets paradoksale Karakter — men for den udenforstaaende ligesom dette har kunnet give Indtrykket af noget uberegnelig lunefuldt, »ekscentrisk«. Der er da ogsaa næppe nogen Tvivl om, at *Diels* har Ret i sin Paastand, at Heraklits Skrift *aldrig har udgjort andet end »Fragmenter«*: vi maa, som han udtrykker det, tænke os Heraklits Sætninger som »Børn af øjeblikkelige Stemninger og Iagttagelser . . . Notitser, Dagbogsblade . . . som næppe ad længere Strækninger fastholdt Traaden eller endog . . . lod sig spænde ind i en filosofisk Systematiks tørre Schema« — altsaa det tidligste Eksempel paa den senere saa velkendte »aforistiske« Stil. Dette betyder dog ikke, at Tankerne ikke indenfor Tænkerens Bevidsthed skulde have dannet en

logisk Helhed, som, idet det stærkt individuelle i deres Fremtrædelsesform trængtes tilbage, maatte kunne komme til sin Ret ved en systematisk Fremstilling — som da blot ikke maatte forveksles med den Form, Heraklit selv havde iklædt dem (sml. ovfr. S. 39). Det »aforistiske« maa næppe heller forstaas som en saa vidtgaaende og principielt beregnet Mangel paa ydre Sammenhæng som den, Diels' Henvisning til *Nietzsche* vækker Forestillingen om; baade Aforismens »indre Slægtskab med Pessimismen«, som Diels mener at finde, og den Forening af »Bevidst og Ubevidst, Kunst og Maner . . . klog Beregning og utvivlsomt Vanvid«, han i denne Forbindelse taler om, maa vist snarere staa for den moderne, af Nietzsche inspirerede Læsers Regning, end disse Egenskaber tør læses ud af Heraklits, for ham selv sikkert fuldkommen naturlige og netop ureflekterede, Fremstilling eller lægges ind i hans ganske vist fra Mængdens afvigende, men sikkert nok temmelig usammensatte Naturel.

Noget andet er det, at Forsøg som de, der fra Tid til anden er gjort paa at *sammenstille* Fragmenterne efter deres Indhold, frembyder meget ringe Sandsynlighed for endog blot paa enkelte Punkter at træffe den oprindelige ydre Ordning, og altid i sidste Instans maa hvile paa et rent subjektivt Skøn, saa meget mere som det dog kun er en Mindrepart (ogsaa i denne Forstand kun »Fragmenter«), der er os bevaret af Heraklits Skrift. Derfor er den eneste rationelle og intet foregribende Rækkefølge, hvori Fragmenterne kan meddeles, utvivlsomt den af *Diels* valgte »Gruppering (alfabetisk) efter Hovedkilderne«, som er fulgt ovfr. i § 3*). I de *større Træk* kunde en Gruppering efter Indholdet vel have bedre Udsigt til at støde paa noget oprinde

* For yderligere at lade Heraklits egne Udtalelser fremtræde saa rent som muligt er disse skarpt adskilt fra den paa dem og Beretningerne byggede systematiske Fremstilling (som følger i § 5 ff.).

ligt, idet man henholdt sig til nogle enkelte Hovedgrupper, men indenfor disse undlod at urgere en bestemt yderligere Gruppering. Udfra et saadant Princip har *Bywater*'s Udgave skaffet sig fastere Grund under Fodderne ved at benytte sig af det Vink, der er givet i Diogenes' Meddelelse om, at Skriftet (vel helt igennem handler om Naturen, men er inddelt i tre Bøger (λόγοι), en om Verdensaltet, en politisk og en theologisk), saaledes at hos Bywater hver af hans Fragmentgrupper 1—90, 91—97 og 98—130 skal høre ind under en af de nævnte tre »Bøger«. Paa Heraklits Tid kan den af Diogenes meddelte Inddeling nu sikkert ikke have foreligget; men selvom det først er de alexandrinske Bibliothekarer, den skyldes, maa disse dog i Skriftet, som det forelaa for dem, have fundet *Muligheden for* en saadan Inddeling, der udfra vort Kendskab heller ikke absolut kan afvises som utænkelig. At de fleste af vore Fragmenter naturligt synes at kunne indordnes under den første »Bog« (saa at navnlig den »theologiske« Del vanskeligt kunde tænkes udskilt derfra), kunde jo ligge i den Forkortning, hele Systemet for vort mangelfulde Kendskab maa undergaa, og speciellere maaske, som *Natorp* har forsøgt det, forklares ved, at netop den første Bog, som begyndende Skriftet og maaske ogsaa i Omfang og Betydning dannende dets vægtigste Afsnit, i særlig Grad er bleven ekscerperet. Dette Misforhold mellem Gruppernes Omfang, der falder stærkt i Øjnene ved Bywater's Ordning (7 Fragmenter af »anden Bog«!), gør det imidlertid mindre anbefalelsesværdigt for os at lægge Inddelingen, hvor godt denne ellers, da Skriftet endnu var fuldstændigt, kan have passet, til Grund for en ydre Rekonstruktion; ved en systematisk Fremstilling af Indholdet maa den derimod paaagtes som et værdifuldt Fingerpeg. Vigtigt er det saaledes at lægge Mærke til, som fremhævet af *Windelband*, at den menneskelige Handlen (det ethisk-

politiske) i Heraklits Lære har været Genstand for en theoretisk Interesse, som endnu ikke kendtes hos nogen af Forgængerne.

Har der været Tale om flere »Bøger«, er det i hvert Fald sikkert, at disse kun har været Underafdelinger af ét og samme Skrift; hvis dette selv har haft nogen Titel, har denne sandsynligvis været den sædvanlige: *Om Naturen*, og ikke nogen af de andre, mere eller mindre gennemskuelige, Benævnelser — i Hovedsagen blotte »Mottoer« —, man har tillagt det. Ligesaa gennemskuelig er den Række af Anekdoter, der, til Belysning af hans Liv og Karakter, er raat opbygget paa Grundlag af forskellige Udtalelser: at han skulde være død af Vattersot — se Fr. 36, som sandsynligvis her er blevet parodieret; at han efter at have opgivet politisk Virksomhed slog sig ned i Artemis' Tempel og spillede Terning med Børnene — se Fr. 52 (og 121); at han, da han var bleven syg, stillede Lægerne gaadefulde Spørgsmaal, de ikke kunde besvare ham tilfredsstillende, og derefter bød Børnene dække sig til med Gødning, hvorefter han døde — se Fr. 58 og 96*). Herhen hører ogsaa Fortællingen om, hvordan han lakonisk irettesatte sine Medborgere for deres Tilbøjelighed til Vellevned ved i deres Nærværelse stiltiende at sætte en Ret Byggrød til Livs, hvori han havde blandet Vand — sml. Fr. 125! Ogsaa Beretningen om, at han skulde have afslaaet Dareios' Indbydelse til ham om at komme til Perserhoffet for dér at udlægge Dunkelhederne i sit Skrift, og i hvert Fald den Brevveksling, der anføres til Støtte derfor, maa — ligesom de andre Breve, der gaar under (Dareios' og) Heraklits Navn — betragtes som en Fiktion, for hvilken vistnok kun en almindelig Angivelse af de to Mænds Samtidig-

*) At han i denne ukendelige Tilstand skulde være bleven fortæret af Hunde kan have Relation til Fr. 97.

hed har dannet Grundlaget, suppleret ved et ret indgaaende Kendskab til Heraklits Udtalelser. — Man har bevaret romerske Mønter fra Ephesos, der paa Bagsiden, som Indskriften viser, bærer Heraklits Billede; en af disse er ovfr. gengivet som Titelvignet, efter *Diels*, Herakleitos von Ephesos, 2. Aufl., og Fragmente der Vorsokratiker (3. Aufl.), 2. Bd. Man ser her Heraklit staaende, med Kappen over Underkroppen og venstre Skulder, saaledes at Brystet er ubedækket; det skæggede Hovede er drejet tilvenstre, højre Haand hævet som til Tale, medens den venstre holder en Kølle — maaske blot foranlediget ved hans Navnelighed med den køllebærende *Herakles*, maaske ogsaa Symbolet paa hans Kongeværdighed.

Uden at have dannet nogen egentlig Skole, der — som den med Heraklit samtidige *Parmenides'* (i Elea i Syditalien) — kunde arbejde kontinuerligt videre paa Udviklingen af Mesterens Lærdomme, vandt Heraklit sig dog endnu gennem de følgende hundrede Aar Tilhængere, der udbredte hans Lære f. Eks. i *Athen*. Denne Lære var imidlertid saa ekstrem og straks fra sit første Anlæg saa afsluttet, at der for disse »Herakliteere« kun var en blot Efterligning mulig og en Overdrivelse ud i Karikaturen, som vi ndfr. vil træffe den hos Platons Lærer *Kratylos*. Det blev først, da Heraklits Vordensfilosofi traadte i Forbindelse med den i modsat Retning ligesaa yderliggaaende eleatiske Værensfilosofi, at de bagved begge liggende Motiver kunde komme til deres Ret og, ad Kompromisernes Vej, føre Tænkningen videre (se § 1).

5.

Tankens Kamp for at naa til Ro i Antagelsen af et bag alle Erfaringens Forskelle liggende Fællesskab, som havde bestemt Filosofiens Fremtræden overhove-

det og dens Udvikling gennem de første hundrede Aar, havde fundet det bevidste Udtryk for sit (hidtil kun ubevidst dragende) Maal formuleret i *Xenophanes'* Betoning af, at »alt er ét«. Efter at dette Ideal én Gang, lettet ved den (ligeledes hos Forgængerne ubevidst tilstedeværende) bevidste Identifikation af »Altet« med Guddommen, var kommet til Bevidsthed, kunde den derpaa følgende Tænkning ikke komme udenom den i Problemet liggende Brod, som dets mindre klare Formuleringer havde tjent til at tilsløre; og det er forstaaeligt, hvordan denne Erhvervelse i første Omgang kunde føre til den *Sprængning*, hvis væsentlige Karakter er berørt ovfr. i § 1. For den Tænkning, der fulgte nærmest i Xenophanes' Spor, førte dette ind i en stigende Abstraktion, bort fra den paa Forskelle og Forandringer saa rige »Virkelighed«, som simpelthen negeredes; efter at »det værendes« Begreb snart (med *Parmenides*) havde bortkastet den religiøse Karakter, beholdt det dog de med denne følgende Bestemmelser: Enhed og Uforanderlighed, ubeskaaret tilbage som rent metafysiske.

Det gør baade Kontinuiteten med Forgængerne og den indre Sammenhæng indenfor Læren selv uden videre begribelige, hvis man antager, at *Heraklits* Udgangspunkt har ligget dér, hvor Eleaternes (under Polemik mod ham selv) kom til at ligge: i det sidste Svar paa *Forskelsproblemet* — »alt er ét«. Ogsaa for hans Tanke har dette haft en ulidelig Brod; men hans Tænkning havde en Anskuelighed, der tvang den til at beholde Stade i det konkrete og affinde sig med Enhedsfordringen uden at opgive de faktiske *Forskelle* — og »eksecentrisk« maatte det tiltale ham, saa langt fra at sløve Brodden, at tilspidse den endnu mere ved, som allerede *Anaximander* kunde være ham et Forbillede til (se § 2), at optage Forskellenes Problem særligt dér, hvor disse viser sig i den skærpede Form af

Modsætninger. (At det dog stadigt er Forskellene, der skaber Problemet, for hvilket Modsætningerne kun er det grelleste Udtryk, medens der ikke er set et særligt »Modsætningsproblem«, ses af, at selve Modsætningens Begreb, som man træffende har gjort opmærksom paa, slet ikke kommer til Udtryk endnu hos Heraklit; alle de Modsætningsforhold, hvorfra han henter sine Eksempler, udtrykker for ham kun — men særlig iøjnefaldende — »Forskelle«). I Forhold til dette Udgangspunkt fremtræder da Heraklits af Eftertiden langt mere paaagtede Stilling til *Forandringsproblemet* (»alt flyder«) som noget blot deraf afledet, og han synes saaledes at reproducere — paa et mere fremskredent Niveau af Tænkning — det systematiske Forhold mellem de to Problemer, som det blev fremstillet ovfr. (i § 1); og hertil knytter sig fremdeles naturligt Ansættelsen af Ilden som Grundstof — det tredje Hovedpunkt i Heraklits Lære — som næste Led i Tankerækken. M. H. t. det historiske Synspunkt for denne systematiske »Udviklingslinie«, som vil blive fulgt ved den efterfølgende Fremstilling, gælder de ovfr. i § 4 (S. 37 ff.) fremførte Betragtninger.

Vor Opmærksomhed fæster sig da først ved Fr. 50, der som »Visdom« betegner Tilstaaelsen af, at *alt er ét; Hippolytos,* der meddeler Ordene, nævner som Eksempler paa saadanne Al-enheder en Række Begrebspar, der bevæger sig fra rene Synonymer (efter Heraklits Opfattelse: Logos—Aion, Gud — det retfærdige, se ndfr.) gennem reale Forskelle (Fader — Søn) til kontradiktoriske Modsætninger (deleligt — udeleligt, tilblevet — utilblevet, dødeligt — udødeligt). At Enheden, Harmonien dog ikke er tænkt igennem til en begrebsmæssig *Identitet,* men mere overfladisk fundet i alts, selv de største Modsætningers, *nødvendige Gliden over i hinanden,* vil de følgende Eksempler tilstrækkeligt vise; men til Vidnesbyrd herom skal straks frem-

hæves, at Formlen »alt er ét« i Fr. 10 antager den mere realistiske Form: af alt [opstaar] ét og af ét alt. At Fr. 50 virkelig ogsaa skulde have udgjort de første Ord i Heraklits Skrift, saaledes som *Bywater* ved at sætte det først i sin Udgave vil antyde, og som *Patin* hævder endnu tidligere at have »opdaget«, maa vist forblive mere end tvivlsomt; Heraklit behøvede jo heller ikke straks i de allerførste Ord at komme frem med sin Læres Grundtanke. At det imidlertid i hvert Fald er *Grundtanken*, vi her staar overfor, havde man allerede i Oldtiden Øje for, idet *Philon* (fra Tiden omkring Christi Fødsel) udtaler, at »ét er det, som udgøres af de to Modsætninger, saaledes at ved dets Spaltning Modsætningerne bliver kendelige« — hvorefter han fortsætter: »Er det ikke dette, som Hellenerne siger, at deres store og berømte Heraklit stillede i Spidsen for sin Filosofi som dennes Hovedtanke og roste sig af som af en Nyopfindelse?« Medens jo heller ikke denne Udtalelse medfører en Antagelse af, at Tanken om »Modsætningernes Enhed« har *indledet Skriftet*, giver den Tanken, som den er koncentreret i Fr. 50, den centrale Stilling indenfor Heraklits Lære, som den i Aarenes Løb maatte afstaa til Gunst for Paastandene om alts Bevægelighed og om Ilden, men som en senere Tid (ved Mænd som *Schleiermacher, Patin, Burnet* og *Kühnemann*) har enedes om at give den tilbage, og som ogsaa nærværende Fremstilling af Hensyn til Lærens Kontinuitet udadtil og indadtil har fundet antagelig. Kun maa vi igen minde om, at bedre end, som Tiden efter Heraklit foretrak det, at tale om en Enhed af »Modsætninger« er det, som ogsaa Eksemplerne hos *Hippolytos* anviser, i al Almindelighed at holde sig til *Forskellene* — altsaa til, hvad der for Heraklit selv er gaaet op i »Altets« Begreb; i de specielle Eksempler vil vi snart konstatere, at det dog ganske overvejende er Modsætninger, vi bliver stillet overfor.

Den, der gennemløber den Torso af et Skrift, som Heraklits 129 Fragmenter danner, vil modtage et stærkt Indtryk af, i hvilken Udstrækning *Modsætningspar* er fremdragne for at belyse i øvrigt højst forskellige Omraader (i Fragmenter, som derfor vil komme til Omtale i ganske forskellige Forbindelser). Det er, som om Heraklit ikke har kunnet blive træt af, uden egentlig Udvikling af Tanken, ekstatisk at levendegøre for Læserne den »Harmoni«, i hvilken hans egen Intuition én Gang for alle har set selv de skarpeste Modsætninger forenede, forkynde den gennem et Utal af konkrete Eksempler. Indenfor det menneskelige bestaar en saadan »Identitet« mellem Modsætningerne: levende — dødt, vaagent — sovende og ungt — gammelt, siger Fr. 88; og »Identiteten« vil i Virkeligheden sige, som det straks efter forklares: de (tilsyneladende) modsatte Tilstandes *nødvendige Sukcession*. Det, der hvert Øjeblik kan slaa om i sin »Modsætning«, er, dybere set, »det samme« som denne*). Især hvad angaar den fundamentale Modsætning mellem *Liv og Død*, har Heraklit været betaget af sin »Nyopfindelses« Rækkevidde og anvendt den paa Forholdet mellem Guder og Mennesker (Fr. 62), mellem den rene Ild-(eller Sjæle-)tilværelse og Menneskesjælens Liv (Fr. 77), mellem Ilden og de Stoffer, hvortil den forvandler sig (Fr. 36), og mellem disse Stoffer indbyrdes (Fr. 76): hvad der, set fra den ene Side, er »Liv«, viser sig, naar Synspunktet lægges om, som »Død« — dog ikke saaledes, at det kun (som i visse andre af Heraklits Eksempler, hvorom senere) er *Synspunktet*, der skifter, men bagved ligger en real Sukcession af Tilstande, der betinger og ved deres Undergang muliggør hinanden, saa at den enes »Død« er ensbetydende med den andens »Liv«. Dette er dog

*) Meget tydeligt er denne *Sukcession* udtalt i Fr. 126, der særligt arbejder med de før Heraklit fremdragne Modsætninger (sml. ovfr. S. 20).

kun muligt ved, at Sukcessionen er absolut nødvendig, bestemt ved Tilstandenes egen indre Natur, og finder Sted uden Afbrydelse — at altsaa alt er i uafladelig Bevægelse. Man kunde ogsaa udtrykke Tanken saaledes, at Betegnelserne »Liv og Død« er vilkaarligt valgte *Synspunkter,* der uberettiget fastslaar som »modsat«, hvad der i Virkeligheden (ved det nære Sammenhør) viser sig som identisk. (Sml. ogsaa Fr. 15 og 20).

Hvordan det er Modsætningernes nødvendige Sukcession, der forstaas som betinget ved deres *Tilstedeværelse parvis* i den enkelte Ting, og denne deres Koeksistens igen paradoksalt udtrykkes som »Identitet«, fremgaar med Tydelighed af Fr. 67, hvorefter Parrene Dag—Nat, Vinter—Sommer, Krig—Fred og »Mæthed—Sult« falder sammen i »*Guden*« (sml. ogsaa Fr. 57. 65), og deres Forskel, som det videre i Fragmentet vist skal udtales, kun beror paa det individuelle Synspunkt og nærmest er en rent *sproglig.* Det er her aabenbart mere »Gudens« (= Ildens) gennem Forvandlingerne konstante Væsen, der skal betones, end disse Forvandlinger selv; og ved at alt eksisterende bærer sin Modsætning i sig, er der givet en *Begrænsning* af dets Forandringsmuligheder, de af Heraklit omtalte skæbnebestemte »Maal« (se særlig Fr. 30 og 94, men Tanken gaar igennem hele hans Lære), hvis Overholdelse medfører dels det Præg af *Stabilitet,* Verden trods den uafladelige Forandring frembyder, dels det *rhythmiske* i selve Forandringen, Kredsløbet. Et Udtryk for denne Rhythme har vi, naar Ildens Forvandling til de forskellige andre Stoffer og disses tilbage igen til Ilden — altsaa Gangen i »Verdenstilblivelsen« — betegnes som »Vejen nedad og opad«, der i Fr. 60 siges at være »én og den samme« — ikke blot, fordi Udviklingen ad begge Veje passerer de samme Stadier, men fordi ogsaa denne Modsætning kun er

relativ, stadigt repræsenteret fuldstændigt (baade »et op« og »et ned«) paa ethvert konkret Udviklingstrin, med skiftende Overvægt af den ene af Modsætningerne *). Og Tanken om den kun tilsyneladende, ved en uafladelig Kompensation opretholdte »Stabilitet« ligger bagved det berømte Billede med »Floden« (se ndfr.), som er den samme og dog ikke den samme, og i hvilken vi (iflg. Fr. 49 a) »baade stiger ned og ikke stiger ned«.

En ny Side kommer frem, naar Tanken om Modsætningernes Enhed anvendes paa saadanne Livsforhold, der er Genstande for en *Vurdering*. Her faar den nye Lære et Præg, man næsten kunde kalde sensationelt: at de rent fysiske og kosmologiske Modsætninger kun er relative, gør ikke samme Indtryk paa Læseren, som naar der kan afvindes de Tilstande, Handlinger og Forhold, man naturligt vil betegne som slette, skadelige eller ubehagelige, en helt ny, derfra uadskillelig Side, der viser dem som det stik modsatte! Naar saaledes Fr. 111 hævder, at »Sygdom gør Sundhed til noget behageligt«, og paa samme Maade ondt—godt, Sult—Mæthed og Anstrengelse—Hvile, ved nemlig — som Skyggerne i et Billede — at danne den fremhævende Kontrast, saa viser disse »Onder« sig herved som nødvendige Betingelser for Opfattelsen af de tilsvarende Goder, altsaa uadskillelige fra disse, ligesom de jo ogsaa under Livets Gang rhythmisk afløser hinanden — og altsaa, efter Heraklits Udtryksmaade, som »identiske«. Men Læren om det (formentlig) »onde« som *godt til sit Brug*, der her har faaet en speciellere, psykologisk-æsthetisk Anvendelse (Kontrastvirkningen), har Hera-

*) Hermed maa sammenstilles Fr. 59 om »Valkerskruens« paa én Gang »lige og krumme Vej« (nemlig den spiralformede Skruegang, der samtidigt gaar opad og i en Kreds); og Fr. 103, hvorefter »Begyndelse og Ende« falder sammen i Punkterne paa Cirkelperiferien.

klit brugt til at belyse en hel Række af Vurderinger, der alle ses at bero paa *Relationen:* Havet som det paa én Gang reneste (for Fiskene nemlig) og det (for Mennesker) ureneste Vand (Fr. 61); alle de Pinsler, Lægerne tilføjer Patienten og forlanger Løn for som Goder (Fr. 58); det Skarn, som Svinene elsker at vadske sig i, ligesom Fjerkræet i Støv eller Aske (Fr. 37); Vikkerne og Hakkelsen, som udgør henholdsvis Oksens og Æslets største Nydelse (Fr. 4 og 9); overhovedet Muligheden for at »befinde sig vel ved Smuds« (Fr. 13). Og Følgen af disse Erfaringspræmisser bliver da for Heraklit den vidtrækkende, som er udtalt i det første af disse Fragmenter (Fr. 61): godt og ondt er i Virkeligheden ét; den statuerede Forskel afhænger af det tilfældige *Synspunkt* — i Virkeligheden (eller, med Heraklits Ord: for Guden) er »alt smukt og godt og retfærdigt«, det er kun Menneskene, for hvem det ene synes uretfærdigt og det andet retfærdigt (Fr. 102). Med Rette har man fundet en Parallel til dette Sted i *Hamlet*'s Ord: There is nothing either good or bad, but thinking makes it so!

Heraklits Grundtanke har imidlertid i den sidst omtalte Fragmentrække forskudt sig noget bort fra de Erfaringer, hvori vi fandt dens første Udgangspunkt. Den uundgaaelige Sukcession af Modsætningerne, der af ham blev forstaaet som disses »Enhed« (gennem deres nødvendige Tilstedeværelse parvis indenfor den samme Ting), kunde vi ovfr. ogsaa udtrykke ved, at Modsætningerne viste deres Enhed, naar *Synspunktet* blev lagt om ɔ: naar Betragtningen af den ene Tilstand, saa snart denne afløstes af sin Modsætning, gled over paa den nye Tilstand (eller idet den ved Tilstandenes uafladelige Sukcession vænnedes til, ogsaa uafhængigt af denne Sukcessions Forløb i Øjeblikket, at skifte imellem dem). Hvor en Sukcession endnu finder Sted, men det dog er Tilstandenes (paa Grundlag af Sukces-

sionen antagne) nøje *Sammenhør* som lige nødvendige Momenter indenfor det samme Grundvæsen, der særligt skal betones, træder ogsaa — som vi saa det i Fr. 67 — *Synspunktets* Flytning mere selvstændigt frem i Forhold til den reale Sukcession. Men i den sidste Eksempelrække, vi har omtalt, er der jo slet ikke længere Tale om nogen real Sukcession af Modsætningerne; det er her alene Betragtningen af dem, der skifter — kun ved at stilles i de forskellige Relationer viser de sig som »Modsætninger«, men dette beror altsaa paa noget *udenfor* dem selv. Der er noget næsten hoverende i den Iver, hvormed Heraklit afvinder det, der for den sædvanlige Opfattelse staar som godt, den slette Side, og omvendt — for da at forkynde, at *i sig selv* er Tingen eller Tilstanden (ikke indifferent, men) *god*, medens det konstaterede Modsætningsforhold indenfor dens Egenskaber beror paa noget for den selv uvæsentligt og som saadant altsaa, for hans ubehjælpsomme Udtryksmaade, forvandler sig til et Identitetsforhold.

Idet Heraklits Synsmaade har forskudt sig i den angivne Retning, træder imidlertid den Grundtanke mere indlysende frem, som allerede de første Eksempler (virkeligt sukcederende Modsætninger) skulde tjene til at belyse: at alle Modsætninger (og dermed alle Forskelle overhovedet) er blot *relative*, som det ved en præcisere Formulering af Tanken maatte have lydt. Det er en tilsvarende Mangel paa Præcision i Tankegangen, som først en senere Tid kunde indhente, der lader ham stille samtlige Eksempler paa lige Linie: som »Fysiker« maatte de reale Sukcessioner ligge ham nærmest, men hans »nye Opdagelse«, Grundtanken, kunde hente Støtte fra de forskelligste Livsforhold uden smaalig principiel Skelnen mellem disse — og støttedes jo endda mest direkte netop fra saadanne Tilfælde, der gør Relativiteten aabenbar i en subjektiv *Vurdering*. Alligevel vilde det være urigtigt at tillægge Heraklit en egentlig

»Relativitetslære«, der skulde udtrykke et bevidst Forsøg paa systematisk at tage Stilling til Forskelsproblemets Vanskeligheder gennem en Erkendelseskritik. I sit energiske Forsøg paa at skære igennem de Vanskeligheder, som Forgængerne havde kæmpet frugtesløst med, har Heraklit ikke kunnet undgaa at berøre de Bidrag, som »Erkendelsens Relativitet« yder til en Løsning; men dette har ikke ført ham videre end til spredte Strejflys og varierede Enkeltiagttagelser, der vel i sig *indeholder Spiren til,* men endnu ikke danner, en systematisk Erkendelsestheori. En saadan finder vi først hos *Sophisterne.* Derfor kan man nok sige, at Heraklits Lære har »beredt Vejen for« *Protagoras*' skeptiske Theori om Mennesket som »altings Maal«; men naar Protagoras støtter sig til Sætninger af Heraklit, sker det dog ved paa dem at bygge Slutninger, som denne ikke selv (men derimod maaske nogle af de senere »Herakliteere«) havde draget. Og derfor kan heller ikke *Platon*'s Fremstilling af Relativitetslæren (i Theætet 152 d ff.) gaa direkte tilbage til Heraklit. Det gør jo dog ogsaa nogen Forskel, at dennes Ytringer om »Relativiteten« strengt taget ikke omhandler vor *Erkendelse* (af sandt og usandt), men udelukkende, som vi har set, vore Vurderinger (af godt og ondt o. s. v.), en Forskel, som ganske vist ikke har haft principiel Betydning for Protagoras selv. Hvad der er levnet os hos Heraklit af Bidrag til en *Erkendelseslære*, viser, at han ingenlunde har udelukket Muligheden af at naa til en almengyldig Indsigt; højst kunde de Eksempler paa »Relativitet«, vi har set, maaske tænkes at skulle støtte Paastanden om Sansningens overvejende Upaalidelighed (Fr. 107, se ndfr.). Til Forstaaelsen af denne Erkendelseslære er det netop saa vigtigt at indse, at Rækken af Eksempler paa Vurderingernes Relativitet aldrig for Heraklit har haft Betydning som Udgangspunkt, men — ved en Forskydning i Tanken, der var

indstillet paa en Fylde af Eksempler fra reale Modsætningsforhold — nærmest er »løbet med«, uden at den principielle Forskel er opdaget, men derfor heller ikke har tilladt en videregaaende erkendelsestheoretisk Udnyttelse.

Vi har gentagne Gange betonet, at Formlen om Modsætningernes »Identitet« kun maa tages som et ubehjælpsomt, maaske ogsaa lidt søgt-paradoksalt, Udtryk*) til at betegne deres *Koeksistens*, den overalt i Naturen opsporede Polaritet, og deres dermed i Virkeligheden bortfaldne Karakter af »Modsætninger« (Relativiteten). Det skyldes Mangel paa Forstaaelse heraf, naar *Aristoteles* har kunnet beskylde Heraklit for at fornægte Kontradiktionsprincipet ved at antage, at »det samme [paa én Gang] skulde være og ikke være«. At Heraklits Grundtanke, tænkt i den strengeste Form, kunde have sagt noget saadant, er en Sag for sig; selv har han ikke haft Tanken om en begrebsmæssig Identitet af selve Modsætningerne, men kun beskæftiget sig med dem i rent fysisk (ikke i logisk) Forstand. Det er dog vist en Forstaaelse i denne Retning, Aristoteles — saaledes som *Emminger* har set — antyder i sin Tilføjelse: at »det ikke er nødvendigt, at man virkelig ogsaa antager det, som man udtaler« — at man nemlig godt kan udtale en Paastand uden selv at være klar over dennes logiske Rækkevidde; men dette forhindrer ikke Aristoteles i at drage Slutninger af den Antagelse om Identiteten af Væren og Ikke-Væren, han har tillagt (eller rettere: ladet andre tillægge) Heraklit, som denne aldrig kunde have godkendt: at efter den alt skulde være sandt — eller alt falsk. En ganske tilsvarende »logicistisk« Kritik (og ligesaa uberettiget) har i nyeste Tid *Slonimsky* ladet

*) Tilstede i Udtrykket er jo Forestillingen om alle Forskelles (og Modsætningers) faktiske Falden sammen i sidste Instans i det ene Grundstof, Ilden; sml. Fr. 67.

blive Heraklit til Del, idet han — ved at ignorere det »fælles«, Loven, og den almengyldige Indsigt i denne — faar ham tillagt en gennemført Relativitetstheori. Af samme Grund var det ogsaa delvis uberettiget, naar *Hegel* (og bestemt af ham, med Forsøg paa en Gennemførelse i det enkelte, *Lassalle*) vilde tage Heraklit til Indtægt for sin Lære og endog paastaa, at der »ikke var en Sætning hos Heraklit, som han ikke havde optaget i sin Logik«. Forskellen mellem dem ligger vel væsentligt i, at den abstrakte Tanke om »det Absolute som Enheden af Væren og Ikke-Væren«, saaledes som Hegel (der med Aristoteles tillægger ham den S. 61 anf. Antagelse) omskriver Heraklit, har været denne ganske fremmed, og overhovedet den hegelske Opfattelse af »Vorden« som den højere Enhed af Væren og Intet. Men Forskellen bliver dog mindre derved, at Hegel jo egentlig heller ikke forkastede Kontradiktionsprincipet, men lod Modsætningernes Enhed realisere sig *i en Proces*, gennem deres nødvendige Sukcession — altsaa Heraklits Grundtanke, iklædt »Begrebets« logiske Former. —

For Heraklits anskuende Tænkning fremtræder nu dette Spil af Modsætninger som en standende *Strid*, der ved at bringe det modsatte sammen tilvejebringer den »skønneste *Harmoni*« af det »*forskellige*« (Fr. 8). For Begrebet »Harmoni« (der ogsaa paa Dansk lader de forudsatte *Modsætninger* komme bedre frem end Ordene »Enhed« eller »Forening«), bag hvis Betydning for Heraklits Tænkning man med Rette har set *pythagoreisk* Indvirkning, har han fundet det naturlige og for en Græker nærliggende Forbillede i *Musiken*, hvor de forskellige høje og dybe, lange og korte Toners Forening bringer »Melodien« (dette er den musikalske Betydning af det græske »Harmoni«) i Stand. Men ved Siden heraf har han utvivlsomt ogsaa henvist til Fremgangsmaaden ved andre Kunstarter, saaledes Ma-

lerkunstens Blanding af saa forskellige Nuancer som gult og rødt, hvidt og sort, »Skrivekunstens« Sammenstilling af Vokaler og Konsonanter — alt med et »harmonisk« Resultat for Øje; ligesom jo selve *Naturen* »tilvejebringer Samklangen« ved at parre det mandlige med det kvindelige — altsammen Eksempler paa den Tanke om de skarpeste Modsætningers Sammenknytninger — »af alt ét og af ét alt«, som dunkelt er udtalt i Fr. 10. De anførte Billeder oplyser formentlig til Evidens, at det ikke fra først af er en »Identitet« ved Modsætningerne, der er antaget, men deres *Koeksistens*, der er simpelthen iagttaget — og at først derefter den »Harmoni«-lære, hvortil disse Iagttagelser har ført, er bleven Udtryk for en virkelig coincidentia oppositorum, Modsætningernes Falden sammen i Urstoffet.

Vi forstaar nu ogsaa den centrale Plads i Tilværelsen, der bliver »Striden« til Del. Den er »altings Fader og altings Konge« og virker med en Konges Suverænitet (Fr. 53), saaledes som den jo ogsaa identificeres med Zeus; den er »det fælles« og udgør »Retfærdighedens« Væsen, og alt bliver til i Kraft af den (Fr. 80. 8)*). Udfra denne stærke Betoning i Almindelighed af *Krigen*, som han maaske ved sin Tilbøjelighed til overalt at finde Analogier fra først af er bleven inspireret til ved de politiske Begivenheder i Samtiden (som naar han i Fr. 114 sammenstiller de »menneskelige« ɔ: politiske Love med »den ene guddommelige«), er ogsaa den Bebrejdelse at forstaa, som Heraklit skal have rettet mod *Homer***), fordi denne (Il. 18, 107) har ladet Achilleus forbande Striden — som om en »Harmoni« kunde tænkes at finde Sted, og overhovedet nogen Form af Tilværelse, hvis

*) Den betegner saaledes Verdenstilblivelsen, »Vejen *nedad*«, og har *sin* Modsætning »Fred« i Verdensbranden; se Diog. IX, 8, og videre ndfr.

**) Til Kritiken af *Homer* sml. ovfr. S. 43.

ingen Modsætninger gaves! Ogsaa i denne Forbindelse nævnes, som ovfr., Modsætningerne »høje og dybe« Toner og den Forening af »mandligt og kvindeligt«, der er Betingelsen for alt Liv. Men idet *Striden* saaledes er bragt i Forbindelse med Livet overhovedet og set som dettes væsentligste Kendemærke — hvorved man mindes om Læren om »Kampen for Tilværelsen« —, fører dette Billede af en universel Strid direkte over til det dermed sideordnede Billede af *Strømmen* som udtrykkende den universelle Bevægelse; og til selve den konkrete »Strøm«, Bevægelsens Substrat og paa samme Tid dens Resultat (Floden), svarer da Forestillingen om *Harmonien*. Men det Faktum, at den netop er »Harmoni« ɔ: i sig forener stridende Modsætninger, kan kun *intuitivt gribes*, maa hentes frem af den tilsyneladende relativt konstante Tilværelse ved Analogien med Musikens (Buestrengens) *hørlige*, men mindre oprindelige Harmoni; i denne Retning maa man vistnok forstaa det dunkle Fr. 54, iflg. hvilket en »skjult Harmoni er *stærkere* end en aabenbar«, og i Sammenhæng hermed det almindeligere holdte Fr. 123 om Naturens Tilbøjelighed til at *skjule sig* (som dog maaske række vidére: med disse Fragmenter kan yderligere sammenstilles Fr. 86 og 18).

Den Analogi med Musiken, der ligger bagved hele Heraklits Anvendelse af »Harmoniens« Begreb, kommer særligt frem i Billedet med *Buen og Lyren*, der i Fr. 51 skal belyse, hvorledes noget (der tænkes rimeligvis paa selve Grundstoffet) paa én Gang kan være splidagtigt med sig selv og dog i Harmoni — en »splidagtig Harmoni«, som det med et Oxymoron udtrykkes; Billedet er ogsaa tillagt Heraklit hos *Platon*, Symposion 187 a, hvorefter Heraklit har sagt, at »det Ene paa én Gang er i Strid og i Overensstemmelse med sig selv, ligesom Harmonien i en Bue og i en Lyre« (sml. her-

med ogsaa Platon, Sophisten 242 e, og det foromtalte Fr. 10). Det, der herved tænkes paa, er aabenbart i første Række de modsat rettede Kræfter, der ved Spændingen af Buens Streng holder hinanden i Ligevægt*) — Haanden, som trækker i Strengen, og Strengen som, ved Buens Tendens til at rette sig ud igen, vil spændes tilbage (som det efter en anden Læsemaade vilde være udtrykt i selve Fragmentet, sml. Odysseen 21, 11), altsaa *Buen selv* i dens spændte Tilstand som Sædet for »Harmonien«; og ved Lyrens Strenge er jo en tilsvarende »Elasticitet« tilstede. Fremdeles kunde Buens og Lyrens *Form* begunstige (men næppe alene begrunde) Billedets Anvendelse, idet de to Trædele (Arme), hvoraf baade Bue og Lyre er sammenføjede, *stræber hver til sin Side* (*Diels*, der tænker paa den *skythiske* Bue, sammenligner med »Tagspær«) og først saaledes tilvejebringer vedkommende Redskabs Enhed**). Og endelig fuldstændiggøres det musikalske i Billedet ved, at *Resultatet* af denne Spænding, den egentlige »Enhed« af de stridende Kræfter, er det i oprindeligste Forstand »harmoniske« — Tonen. For Lyrens Vedkommende ligger denne Side ved »Harmonien« (altsaa egentlig *selve* »Harmonien«!) jo lige for; men ogsaa hvad Buen angaar, har Grækeren haft Øret opladt for dens »Sang«. Man behøver blot at minde om Homer, der sammenligner Klangen af Odysseus' Buestreng med »Svalernes Kvidren« (Od. 21,

*) Maaske endnu snarere en *Sukcession* af Modsætningerne (sml. ovfr.): Buens 1) Spænding og 2) nødvendige Svingen tilbage, naar Spændingen ophører — altsaa »Harmonien« fordelt over to Momenter.

**) Paa samme Maade udnytter *Strindberg* i Ett Drömspel (Romant. Dramer. 4. Bd., S. 284) *Haarnaalen* som Billede — »retter jeg den ud, er det ét eneste Stykke — bøjer jeg det, er det to, uden at ophøre at være ét! Det betyder: de to er ét« o. s. v.!

411)! Det var netop, hvad man turde tiltro Heraklits »Intuition«, at gribe et Billede, som ogsaa ved sine Bimomenter anskueliggjorde hans Grundtanke. — Endnu en »Strid« bliver *Buen* Sæde for — Modsætningen mellem dens *Navn* (der kun ved Akcentueringen kan skelnes fra det græske Ord for: Liv) og dens *Værk* (som er: Død, Fr. 48); men dette Ordspil har ingen Tilknytning til Billedet paa »Harmonien« og hører vistnok i Hovedsagen ind under de Udslag af en legende Lyst til at danne Etymologier og kreere Ordspil, som vi oftere træffer hos Heraklit selv, og som hans Tilhængere drev ud i de smagløseste Overdrivelser. (I anden Række spiller det maaske paradoksalt paa »Enheden af Liv og Død«).

6.

Vi har allerede tidligere (S. 12. 52 f.) set, hvordan Heraklits Tænkning gennem dens Behandling af Forskelsproblemet snart maatte se sig stillet Ansigt til Ansigt med *Forandringsproblemet*. Læren om »Modsætningernes Harmoni« har vi opfattet som denne Tænknings centrale Punkt, ud fra hvilket en Belysning af samtlige Tilværelsens Fænomener er vundet, og hvortil de andre Momenter i hele Systemet naturligt kan ledes tilbage; derfor kunde vi hente Eksemplerne paa denne Lære fra de forskelligste Omraader indenfor Heraklits Udtalelser, og derfor har vor Behandling af dette Punkt ikke blot forberedt, men i en vis Forstand allerede omfattet alle de efterfølgende Punkter. Men naar »alt er ét« derved, at selv de skarpeste Modsætninger i Tilværelsen betinger hinanden og uafladeligt glider over i hinanden (og saaledes slet ikke er absolute »Modsætninger«), nødes Tanken til at stille sig denne Sukcession, som altsaa er forudsat allerede i Læren om »Modsætningernes Harmoni«, selvstændigt for Øje.

tænke Forandringens Kendsgerning konsekvent igennem — og spørge om dens *Mulighed*, der tilsidst forklares ud fra Urstoffets oprindelige Natur. Paa denne Maade vokser det ene Spørgsmaal ud af det andet, og det nye Problem har allerede været indesluttet i Svaret paa de forudgaaende*). Resultatet af Tankens Beskæftigelse med Forandringen, indledet paa den angivne Maade, bliver da dette, at skal Modsætningerne ophæves ved *ustandseligt* at sukcedere, og skal paa den anden Side »det Ene« stadigt spalte sig i Modsætninger (»Striden« som altings Fader og Konge), maa Forandringen og Bevægelsen i Tilværelsen altsaa være *universel;* en Standsning paa et eller andet Punkt vilde jo lade de enkelte Egenskaber og Tilstande træde ud fra hinanden som virkelige »Modsætninger«. Til selve Forandringens (og Bevægelsens) *Problem* er der dog først taget Stilling, i det Øjeblik den universelle »Strøm« forstaas som den nødvendige Udfoldelse af Grundstoffets (Ildens) oprindelige Væsen. Denne Tanke, der var tilstede allerede i de første Naturfilosofers »Hylozoisme«, er først med Heraklit kommen til udtrykkelig Bevidsthed og konsekvent Gennemførelse — sandsynligvis under Presset af *Xenophanes'* gennemførte Monisme (sml. ovfr. S. 23. 52); indtil da havde den nærmest været at betegne som »Svar« paa et Spørgsmaal, ingen endnu havde stillet (sml. ovfr. S. 22). — Ligesom Læren om Modsætningernes Harmoni i den almindelige Erindring om Heraklit er traadt i Skygge for Læren om »Strømmen«, saaledes er denne Lære ogsaa ofte betonet altfor stærkt i Forhold til Heraklits Antagelse af noget (absolut eller relativt) *konstant* (se ovfr. S. 10); men ganske vist har *Slonimsky* Ret i, at i den filosofiske Dis-

*) Spørgsmaal og Svar kæder sig altsaa saaledes ind i hinanden, at Svaret paa Forskelsproblemet i Heraklits Lære er = Forandringen, og Svaret paa Forandringsproblemet = Ilden.

kussion blev Læren om »Strømmen« det bærende, medens Logoslæren for en Tid fuldstændig forsvandt.

I Kratylos 402 a fremfører *Platon* som et Udsagn af Heraklit, at »alt bevæger sig, og intet forbliver paa Stedet«, og at »man ikke kan stige to Gange ned i den samme Flod« (ogsaa Fr. 91), hvortil Begrundelsen er givet i Fr. 12 (som sikkert indeholder Heraklits Tanke i dens authentiske Form): naar man stiger ned i *de samme* Floder, er det nemlig nye og atter nye Vande, der flyder henimod en. Floden er altsaa (tilsyneladende) den samme og (i Virkeligheden) dog ikke den samme (sml. ovfr. S. 57); er vi én Gang gaaet ned i den, vil vi næste Gang finde den — og os selv fornyede, saa at Tanken ogsaa, med en Akcentuering af »Modsætningernes Harmoni«, kan drejes derhen, at vi *baade stiger ned og ikke stiger ned* i de samme Floder — det er os, der stiger ned, og det er (da ogsaa vi uafladeligt fornyes) dog ikke os*), som det hedder i Fr. 49 a. Udtrykket »det samme« fastslaas altsaa i disse Udtalelser som betegnende en blot tilsyneladende Konstans; under Flodens Skin af Identitet med sig selv fra Øjeblik til Øjeblik skjuler sig dens faktisk uafbrudte Fornyelse, dens *Forskellighed* fra Øjeblik til Øjeblik — der dog, dybest set, igen er Identitet, en lovmæssig Bevægelse til og fra (Fr. 91) af det samme Stof. Derfor udtrykker Betegnelsen »det samme« et vilkaarlig valgt *Synspunkt,* der uberettiget statuerer en blot Identitet, hvor ogsaa Forskelligheden (Identitetens »Modsætning«) gør sig gældende — paa lignende Maade som vi ovfr. (S. 56) fandt det med Betegnelserne »Liv og Død«. Men »Floden« er dog, som udtalt i det sidst anf. Fragment, *ogsaa den samme,* og det er vel dette, der overhovedet har betinget dens Anvendelighed som Billede: Begrebet »Flod« bliver jo overhovedet først til ved Antagelsen af en saadan Iden-

*) ɔ: Vi er selv de samme og dog ikke de samme.

titet — og først paa Baggrund af denne (om ogsaa blot paa Sansernes Skin beroende) Antagelse faar hele den Form, hvori Heraklit har fremført sin Lære om alts Bevægelse, sin Mening og sin Brod. Saaledes forstaar man, hvordan han polemisk har maattet betone Nødvendigheden af, at Sansernes Vidnesbyrd (som han ingenlunde pure forkaster) kontrolleres gennem en objektiv *Tænkning* (se ndfr.). Men at netop »Floden« er valgt som Billede, er dog atter en Indrømmelse til Sansningen: den stadige kompenserende Tilstrømmen af »nye« Vande kan *selv* sanses, ja, maa opdages, saa snart Iagttagelsen skærpes (dertil behøves endnu ingen Tænkning) — og er saaledes langt haandgribeligere og maatte paa Læserne virke langt mere indlysende, end den stadige »Forandring« i en Stol eller et Bord kunde ventes at ville virke. Og ikke blot for Læserne — Heraklit selv er vistnok i sin Intuition bleven lammet af sit Billede med »Floden« og har overhovedet intet set i Tilværelsen, uden hvad dette Billede viste ham. (Derfor har han aabenbart slet ikke forsøgt nogen egentlig bevidst *Forklaring af* Stabiliteten). Hele Tilværelsen var bleven ham den Flod, hvori »alt strømmer«; for os vilde derimod Analogien med *det organiske Stofskifte* synes bedre at ramme det væsentlige i Tanken.

Hvis vi tør forstaa Fr. 125 (sml. ovfr. S. 50) som et andet Billede paa den samme Tanke, saa at »Blandingsdrikken« (tilberedt af Bygmel og Vand), der »skiller, naar man ikke rører i den«, ved Blandingen af det tørre og det vaade skal symbolisere den paa »Modsætningernes Harmoni« opbyggede Verdensorden, finder vi i dette Billede netop den Tanke udtrykt, der for os dannede Overgangen fra Heraklits Grundtanke (om Modsætningerne) til hans Lære om alts Bevægelse: hvis ikke, paa samme Maade som Drikken, hele *Verden* var i stadig Bevægelse, maatte ogsaa den »skille« ɔ: de i den

forenede Modsætninger træde selvstændigt ud fra hinanden, de som jo netop (og kun) ved den stadige *Sukcession* er relative (»i Harmoni«, som hans Udtryk derfor er); de vilde i saa Fald staa som virkelige (absolute) Modsætninger, og »Harmonien« være tilintetgjort. Uden Anvendelse af noget Billede og med Lærens universelle og absolute Karakter stærkt fremhævet træder Tanken om alts Bevægelse stærkt frem, naar det om Heraklit siges, at han »fjernede Ro og Stilhed fra Universet, thi det er det dødes Egenskaber [hvormed maaske Fr. 21 kan sammenstilles], men derimod tillagde alt Bevægelse — en evig for det evige og en forgængelig for det forgængelige«; saavel som naar *Plutarch* i Tilknytning til Billedet om Floden betoner Umuligheden af to Gange at »berøre en forgængelig Substans som (i sin Tilstand) *den samme*«, om han end i disse Ord lader Heraklits Tanke fremtræde i stoisk Forklædning (ved Fr. 91).

Det er heller ikke Heraklit selv, vi hører, naar Plutarch sammesteds fortsætter Fragmentets Ord om Vandene, der »spredes og atter samles«, med den nye, korrigerende Tanke: at det strengt taget er unøjagtigt at tale om et »atter« eller noget »senere« — nej, *samtidigt* finder baade Samlingen og Spredningen (Tilstrømmen og Frastrømmen af Vandene) Sted. Heraklit var selv i sin Tænkning naaet til at forstaa Modsætningernes stadige Sukcession som betinget ved begges Koeksistens paa ethvert Udviklingsstadium (ovfr. S. 56 f.); men for hans Realisme traadte de under Udviklingens Gang uafladeligt *ud fra hinanden* i Tiden, og i denne Sukcessions Undtagelsesløshed og Nødvendighed fandt han de Fordringer tilfredsstillet, han stillede til »Harmonien«. For en mere formalistisk Betragtning laa der imidlertid allerede i denne *Sukcession* en relativ Selvstændighed hos Modsætningerne, som forstyrrede deres »Enhed«; efterhaanden som en *logisk* Uddybning tog

fat paa den »Identitet«, som Heraklit selv uklart havde peget hen paa (se ovfr. særlig S. 53 f.), blev det naturligt og paakrævet i første Række at urgere den *Koeksistens*, der for ham blot havde tjent til en Forklaring. Det er denne Videreudvikling af Spirer, der allerede havde ligget i den oprindelige Lære, vi sporer i Indvendingen hos *Plutarch;* men den er af langt ældre Dato. Naar der fortælles om Herakliteeren *Kratylos*, der var Platons Lærer og betydelig yngre end Sokrates, at han »dadlede Heraklit, fordi denne havde sagt, at det ikke er muligt at stige to Gange ned i den samme Flod, idet han nemlig selv mente, at det end ikke var muligt *én Gang*«, er det netop Modsætningernes Koeksistens i Momentet, han har for Øje som formentlig *ophævende* hinanden og dermed Tingens (baade »Flodens« og den »nedstigendes«) *Begreb* — altsaa en formelt logisk Vending af hele Problemet. Derved er Kratylos imidlertid, som *Kierkegaard* spøgende gør opmærksom paa, kommen for Skade at havne i den Heraklit diametralt modsatte, eleatiske Lære*), idet hans Sætning — »for saa vidt den overhovedet er blevet til Noget«, tilføjer Kierkegaard — i Virkeligheden indeholder en *Benægtelse af* Bevægelsen! At Kratylos' Vending dog ikke alene skyldtes et »Lapseri«, Disciplens Iver efter at være endnu mere paradoksal og radikal end Mesteren, saaledes som Kierkegaard straks opfattede Forholdet, har denne selv senere erkendt, idet han korrigerer Johannes de silentio ved at paapege, at »ligesom det, at alt er sandt, betyder, at intet er sandt, saaledes betyder det, at alt er i Bevægelse, at der ingen Bevægelse er« (sml. ovfr. S. 61 f.).

Denne Betragtning, som igen i den nyeste Tid er gjort gældende imod Heraklit, lader der vederfares

*) Kratylos' naive Sammenblanding af reale og logiske Kategorier (se næste S., og sml. ovfr. S. 61 f.) har i Virkeligheden sit nøjagtige Sidestykke i *Zenon*'s Beviser mod Bevægelsen.

denne for liden, og Kratylos til Gengæld for megen Retfærdighed. Den overser for en Del, at bagved al Bevægelsen finder Heraklit, som allerede fremhævet, *sit* konstante, Loven, Ilden (Logos). Og Kratylos har i hvert Fald ikke, som Kierkegaard tror, selv været klar over det »eleatiske«, der heller ikke endnu ligger i Heraklits, men i *Kratylos' egen* Læres Konsekvens (saaledes som ogsaa Kierkegaard oprindelig saa det), idet hans logicistiske Vending af Problemet ikke kunde optage en Sukcession, men maatte presse Modsætningerne sammen i Momentet og følgelig *standse* Bevægelsen. At han ikke har set dette klart, viser sig ved, at han i sin Indvending mod Heraklit stadigt *bliver indenfor de reale Kategorier* (»én Gang« — »stige ned«), hvorved hans Sætning, set fra den realistiske Side, faar det Præg af karikerende Overdrivelse, for hvilket »Lapseri« endda er et mildt (og næppe heller psykologisk træffende) Udtryk, medens den, logisk set, kun faar Betydning ved de Konsekvenser, som Kratylos selv altsaa ikke saa, om han end var paa Vejen derhen ad. Det falder udmærket i Traad med denne hans »overspændte« Betragtningsmaade, som *Aristoteles* kalder den, der er ligesaa selvbehagelig, som den er uigennemført, naar der ogsaa fortælles om ham, at han »tilsidst slet ikke troede at turde sige noget, men bare bevægede Fingeren«! Han har aabenbart ment, at han ved at *pege paa* Tingene kunde gribe dem i Momentet, medens de, selv under det korteste Udsagn om dem, vilde forandres, og Udsagnet saaledes, inden det endnu var udtalt, være forældet (og ugyldigt), — et slaaende Eksempel paa det vilkaarlige i en rent kvantitativ Afgrænsning, hvor hele Betragtningen alligevel holder sig indenfor de samme (reale) Kategorier. Som et mindre betænkeligt »Lapseri«, men iøvrigt af samme Art, fremtræder denne Kvantiteren i Kratylos' Videreførelse af Heraklits Forkærlighed for *Etymologier*, og i hans og

andre »Herakliteeres« Overdrivelse af Mesterens Dunkelhed og Selvtillid — og navnlig i deres af *Platon* spottede Angst for at fastholde et Emne eller Udsagn uforandret,den Iver for *i deres eget Sjæleliv* at realisere »Modsætningernes Harmoni« og altings Bevægelse, som skaffede dem selv det velfortjente Navn: de »Strømmende«!

Derimod betyder det ingen Tilslutning til Heraklits Lære (men aabenbart et vist Kendskab dertil), saa lidt som naturligvis nogen egentlig Polemik imod den, naar Komikeren *Epicharmos* (død paa Sicilien o. 460) spøgende lader en Skyldner anvende Sætningen om, at »den ene vokser, medens den anden tager af, og alle til Stadighed er Forandring underkastede«, til at afslaa at betale en tidligere stiftet Gæld, da baade han og Kreditor nu var andre end den Gang, og paa samme Maade fremdeles vil forandres — hvorefter Kreditor giver sig til at banke løs paa Skyldneren og, da denne anklager ham derfor, nu vender den samme Sætning imod ham; og paa samme Maade hævdes det, at »den, der i Gaar er bleven indbudt til et Maaltid, han kommer i Dag som uindbuden — thi nu er han en anden«! Men Anvendelser som disse, der fører direkte over i bestemte *sophistiske* Kunstgreb, giver (i Forbindelse med *Parmenides'* filosofiske Polemik mod Læren) et tydeligt Indtryk af, at Læren om »alts Strømmen« maa have forekommet allerede Heraklits Samtid ikke mindre ny og paradoksal end Læren om »Modsætningernes Harmoni«; ligesom Eftertiden jo ogsaa fortrinsvis huskede den som det for Heraklit ejendommelige — den er vel ogsaa nok saa »haandgribelig«! — og ofte endog (omend sikkert med Urette) i den har set hans Tænknings egentlige Udgangspunkt.

7.

Naar »alt er ét« (§ 5), og alt stadig er Bevægelse og Forandring underkastet (§ 6), maa Blikket vendes mod *det* »ene« Stof, der bevarer sig konstant gennem al Forandringen som dennes evige Substrat, og altsaa udgør det inderste Fællesskab (det egentligt »virkelige«) i de for Erfaringen stadigt fremtrædende Forskelle. Først naar Spørgsmaal herom er stillet, staar vi i Virkeligheden overfor *Forandringsproblemet;* fra »Postulatet« tvinges Tanken igen over i »Problemet« (sml. Goethe's Ord, ovfr. S. 10), efter Intuitionens Helhedssyn følger den induktive Gennemførelse i det enkelte. Hele Læren om *Ilden* som Grundstoffet og dens Række af »Forandringer« kan opfattes som et Forsøg paa at gøre den universelle Forandring *forstaaelig,* godtgøre dens Mulighed gennem at forfølge den hele Løbet igennem og anvende den som Synspunkt for saadanne almenkendte Erfaringer (f. Eks. meteorologiske), som det nu en Gang regnedes for en videnskabelig Pligt at tage Stilling til. Det maatte derfor gælde om først og fremmest at finde det Stof, der ved at besidde Bevægelighed og en vis »Ulegemlighed« var bedst egnet til at afgive det til Forandringen nødvendige Substrat, og som, selvom dets *stoflige* Karakter paa intet Punkt er opgivet, dog har til sit egentlige Formaal at anskueliggøre selve den evige Forandring ud fra sin Proteusnatur, saaledes at det eneste konstante i Virkeligheden er (ikke saa meget Grundstoffet selv, som) den i Grundstoffets Væsen betingede *Lovmæssighed* i Forandringen. Saaledes bliver »Ilden« for Heraklit vel nærmest et *Symbol* — saa nær som det er muligt, naar den tillige er eneste Repræsentant for enhver konstant »Væren« (og saaledes i streng Modstrid med det, den skal sym-

bolisere*)), og naar dog i sidste Instans selve »Symbolet« skal gælde for det dybeste *virkelige*.

Denne Dobbeltopgave havde blandt de tidligere foreslaaede Grundstoffer aabenbart Anaximenes' »Luft« været nærmest til at løse, idet *Hylozoismen* deri ligesom havde faaet sit eget Princip anerkendt (se ovfr. S. 22), dog saaledes at der endnu bestod en vis Dualisme mellem dette Princip og de af det afledede Stoffer (sml. ogsaa hans Analogi med Forholdet mellem vor Sjæl og »os«), mellem Bevægkraften og det bevægede — saa at for den endnu ikke gennemførte Hylozoisme ogsaa Tilstande af Hvile var tænkelige. Men idet den hylozoistiske Tanke, takket være Xenophanes' Mellemkomst, med Heraklit er kommen til Bevidsthed i sin yderste Konsekvens (sml. ovfr. S. 67), er *ud fra dette Udgangspunkt* Luften ikke længere saa anvendelig som Princip: det mere statisk »ubegrænsede« ved Luften maatte nu træde i Skygge for Ildens ubegrænsede Udviklings- (og Tilintetgørelses-)muligheder, og Luftens Evne til (som »Sjælen«) at bevæge Verden blev, til Trods for dens egen betydelige Bevægelighed, til tung Legemlighed ved Siden af Ildens aldrig ophørende Selvbevægelse og dens øjeblikkelige Fortæren og Forandren sig selv og alt, hvad der kom i dens Nærhed. Til *Substrat* for en evig og universel Bevægelse kunde Luften maaske endnu have været egnet, men ikke til *Symbol* for den**); dette vil imidlertid i Virkeligheden sige, at efterhaanden som den hylozoistiske Tanke kommer til stedse klarere Bevidsthed, bliver det mere og mere indlysende, at *overhovedet intet* givet Stof kan fyldestgøre den — og det er vel i Grunden den dermed indvundne Erfaring, der

*) Den heri udtrykte »Modsætningernes Harmoni«, Lærens mest fundamentale, er dog næppe kommen til Heraklits egen Bevidsthed.

**) Det er dette nye (det sekundære Forhold til en Grundtanke), der gør Heraklits Grundstof til noget fra Forgængernes principielt forskelligt.

i »Ilden« som Grundstof har faaet sit ubevidst paradoksale Udtryk. — Det synes, som om Heraklit ved denne Vending overhovedet har frakendt *Luften* Karakter af et selvstændigt Stof (se ndfr.; saaledes sætter han »Sjæl« ligefrem = Ilden) og som Udviklingsstadium dels elimineret den og dels erstattet den med visse fra Havet opstigende »Uddunstninger«.

Selvom »Ilden« altsaa, naar man i Heraklits Lære kommer til den fra Lærens Grundtanker, nærmest fremtræder som et rent Symbol (paa den evige, altomfattende Forandring), viser den dog for den, der følger dens Skæbne gennem Lærens yderligere Enkeltheder, tydeligt sin aldrig mistede *stoflige* Karakter; og, vel at mærke, ikke et ubestemt »Varmestof«, men netop — som man har sagt — den »rigtige Ild, som brænder og knitrer«, og som ganske vist *forandrer sig* til de andre empiriske Stoffer, men under Forklædningen dog stadigt *er* disse og dermed danner (som den altid har dannet og altid vil danne) den universelle »Verdensorden«. Det er denne Betydning af Ilden som Grundstof, der er udtalt i Fr. 30, hvor alle de i »denne Verdensorden« indeholdte Ting *sidestilles* som sekundære i Forhold til den »evigt levende« Ild, der udgør Verdens (oprindelige og stadige) inderste Væsen, saaledes at de Stoffer, der fremtræder som forskellige fra den, i Virkeligheden kun er at opfatte som dens »Ækvivalenter«, iflg. Fr. 90 (med en »Udveksling« som Billede) erstattende Ilden, ligesom den er parat til atter at træde i Stedet for dem alle og for saa vidt at »tændes og slukkes efter Maal« (ɔ: periodisk*)). Ildens »Evighed« er saaledes tænkt igennem som: dens Forbliven som det stadige Udgangs- og Endepunkt, hvorfra ogsaa sluttes til dens Eksisteren *bagved*, som det egentlige i, de »ækviva-

*) Ved de enkelte Tings og de evigt skiftende Totaliteters (Verdners) Ophør og Tilblivelse. »Slukningen« er dog altid kun delvis, se ndfr.

lerende« Stoffer; dette Forhold, der jo maa have ligget i Grundstoftanken fra dens første Fremtræden, er først med Heraklit bevidst fastslaaet. Billedet med »Udvekslingen« gør det klart, hvad i øvrigt fremgaar af hele Skildringen, at Heraklit ikke skelner mellem Begreberne »Bevægelse« og (kvalitativ) »Forandring«: Grundstoffets stadige »Bevægelse« ikke blot medfører, men *er ét med* dets stadige Overgang til nye Kvaliteter (»Vorden«), og hvis Heraklit om »Vejen op og ned« har brugt de allerede fra *Anaximenes* kendte Synspunkter om en »Fortynding og Fortætning« (ovfr. S. 21 f.), har han derved ligesom denne aabenbart kun villet fastholde de Forskelle, som Erfaringen faktisk viste ham, og maaske ved Fremhæven af disse Synspunkter (ganske som ved Billedet med »Udvekslingen«) uklart villet *reducere* det »nye« i Forandringerne saa meget som muligt og hævde *Ilden* som det i Forandringen stadigt tilstedeværende. Af en virkelig »mekanisk« Forklaring giver Synspunkterne derfor intet; først med *Demokrit* var Distinktionen mellem »Forandring« og »Bevægelse« saa vidt fremskreden, at en gennemført Reduktion af al Forandring til at være Bevægelse (sml. ovfr. S. 9) nu kunde blive mulig. Hos Heraklit var denne Distinktion endnu udelukket ved det hylozoistiske Princip — men ganske vist var han den, der, netop ved at føre dette Princip ud til dets yderste Grænse, beredte det en uhjælpelig Undergang!

Denne evige Ild siges under Navn af »Keraunos« (ɔ: Lynet) at styre Verdensaltets Kurs (Fr. 64); og naar det af *Diogenes* fremsættes som Heraklits Anskuelse, at »*alle* Tingene bestaar af Ild og *atter opløses i* Ild«, ligesom naar *Aristoteles* lader Heraklit sige, at »alt engang bliver Ild« (sml. ogsaa det ovenanf. Fr. 90), følger det vel ikke af disse Ord med Nødvendighed, men er dog nu almindeligt antaget, at han har tænkt sig alle Tings *samtidige* Gaaen under i en almindelig »Verdensbrand«.

Denne den fuldstændige »Vej ned og op« (indenfor hvilken Enkelttingene i stadig Skiften fuldbyrder *deres* private og diminutive »Vej ned og op«) skulde saa tilendebringes »i visse Perioder« (sml. ogsaa Fr. 30), som Heraklit har bestemt nærmere som »det store Aar« og beregnet til 10800 (efter en anden Angivelse til 18000) Solaar. Saaledes ligger i Grundstoffets egen Natur de bestemte »Maal« (sml. ovfr. S. 56), som begrænser dets Forandringsmuligheder kvalitativt og kvantitativt og tvinger Udviklingen til at foregaa *rhythmisk*, som et evigt Kredsløb »ned og op«; det er netop det rhythmiske, disse Ord skal udtrykke — men Ordenes Ubehjælpsomhed gør den Tilføjelse nødvendig, at Vejene ned og op i Grunden er »én og den samme« (anf. St.). Thi »Verdensbranden« betyder ingen Standsning i Udviklingen. Straks, naar Ilden ved sin Fremrykning har »dømt alt og fældet det« (Fr. 66) og saaledes er bleven alene tilbage, idet en *total* »Slukning« af den jo ikke kan tænkes, gør dens »evigt levende«, stadigt foranderlige Natur sig aabenbart gældende paany, og ad »Vejen ned« skabes igen Verden fra ny af — for atter at gennemløbe den hele Udvikling og, ved »det store Aars« Afslutning, under ét gaa op i Luerne, og saaledes evigt videre efter de afstukne »Maal«, der lader de stridende Modsætninger til enhver Tid forenes i en »usynlig Harmoni«. Med Urette har man fundet denne Lære om en periodisk Verdensbrand uforenelig med Kravet om den stadige Bevægelse af alt; i dette Krav*) ligger jo dog intet om det samme stadigt eksisterende Verdenshele i uophørlig Forandring uden Begyndelse og Ende, og Forestillingen om »Maalene« synes naturligt at tvinge hele Verdensudviklingen ind i en evig Rhythme af Verdenstil-

*) Heller ikke Fr. 30 udelukker en relativ Begyndelse og Afslutning *indenfor* »denne Verdensorden« (som jo vil omfatte samtlige sukcederende »Verdner«).

blivelse og -undergang. Og den evige Bevægelse har Heraklit vel mindst tænkt sig ophørt i den rene Ildtilstand, men netop *kulminerende* i denne, hvis Væsen jo helt gaar op i Bevægelighed; navnlig hvis man tænker sig denne Tilstand ganske momentan, saaledes at den *straks* paabegynder sin Spaltning i Modsætninger, vil hele denne Lære om en uendelig Sukcession af Verdner passe godt ind i (omend ikke med Nødvendighed være medført af) Heraklits Lære og ikke behøve først af *Stoikerne* at være lagt ind i denne.

Billedligt har Heraklit selv udtrykt den rene Ildtilstands Forskel fra den Verdensorden, hvortil den forvandles, som »Overflod« i Forhold til den »Mangel«, Ilden lider ved at begrænses til Enkelteksistenserne (og saaledes blive mindre ren, fattigere, Fr. 65); og til Forskel fra de udskilte Modsætningers stadige »Strid«, i Kraft af hvilken alle Enkelttingene bliver til (øvfr. S. 63), kalder han den Side ved Ilden, der fører til Verdensbranden og den rene Ildtilstand, »Fred« — det verdensopløsende Element, som altsaa er tilstede *hele Tiden* (jævnsides med »Striden«), men først ved Verdensbranden har vundet et Øjebliks fuldstændige Overvægt*). Men netop ved disse Modsætningers nødvendige Sukcession er de jo ogsaa, som vi hørte (øvfr. S. 56), »identiske« og falder sammen i »Guden« (Fr. 67); og denne Koeksistens gentager sig, i skiftende Styrkeforhold, i det til enhver Tid foreliggende Verdensheles mangfoldige *Enkelteksistenser*. Mærkeligere forekommer det, naar den rene, forandringsløse Ildtilværelse (efter hvad vi jo hørte, den fuldstændigst mulige »Fred«) tillige opfattes som »Besvær, *Anstrengelse*«, i Modsætning til dens Forandring til Menneskesjæl, der

*) Da denne »Fred« umiddelbart efter igen ved samme Nødvendighed optager et Element af »Strid« ved at spaltes, og saaledes faktisk kun er realiseret *med Tilnærmelse*, er der heri ingen Modstrid mod Bebrejdelsen mod Homer, øvfr. S. 63 f.

er en »Hvile« (se det iøvrigt dunkle Fr. 84, og sml. Fr. 111); men den speciellere Tilknytning her til *Menneskesjælen* viser, at det er en speciellere *Vurdering*, der anthropomorphistisk er tillagt den rene Ildtilværelse (der jo er den universelle »Sjæl«), en Art Kedsomhed ved stadigt uforandret at »slide for de samme Herrer« (Fr. 84), der lader Enkelttilværelsens Forandring »føles« som en Befrielse og Rekreation i Modsætning dertil, eller, som det andetsteds hedder, som en Lyst, en Tilfredsstillelse — der ganske vist, set fra den universelle Sjæls (den rene Ilds) Standpunkt, er ensbetydende med *Død* (se ovfr. S. 55), et »Fald«, som *Numenius* kalder det, ind i Forandringens og Tilblivelsens Verden (Fr. 77).

Den nærmere Specificering af Udviklingens Forløb meddeler *Diogenes* yderst summarisk, idet han for »Forvandlingen«, der *baade* gælder Verden som Helhed *og* de enkelte Tings Tilbliven, sætter Begrebet »Vejen op og ned«: ved Fortætning (se ovfr. S. 77) bliver Ilden fugtig og, idet den samler sig, til *Vand*, der igen ved Størknen forvandles til *Jord* — ɔ: »Vejen nedad«; omvendt bliver Jorden atter flydende, og af den bliver *Vandet* til, og af dette Resten, »idet han fører saa godt som alting tilbage til de fra Havet opstigende Dunster« — og dette er »Vejen opad«. Det ser ud, som om Heraklit i disse »Dunster« har skabt en Forløber for det senere fjerde Element (Luften, der ikke kunde tjene ham, som *Anaximenes*, til Grundstof, sml. ovfr. S. 75 f.), bestemt til at udfylde et Hul som et *Overgangsstof*, og derfor ikke uden videre = Ilden eller et ubestemt »Varmestof«; denne Opfattelse vilde ogsaa stemme ret godt med »op og ned« som oprindeligt udtrykkende ligefremme *Stedsforhold*, svarende til den sanselige Iagttagelse (hvormed der sikkert tillige har forbundet sig Tanken om et *Værdiforhold*), hvorfor Heraklit jo ogsaa maa have tænkt sig Verden som *begrænset*

opadtil og nedadtil. (Iflg. *Stobæus* har han ladet »Himlen [ɔ: det øverste] bestaa af Ild«). — Sammenholder vi Diogenes' Beretning med Fr. 31, som handler om »Ildens Forvandlinger« og vistnok ligesom Beretningen baade vil skildre den totale Verdenstilblivelse og Elementernes (dermed identiske) Kredsløb i Enkelttingene, men dog *i første Række Totaliteten*, finder vi med Henblik paa denne »Vejen nedad« betegnet af *tre Mærkepæle:* 1) den oprindelige rene Ildtilstand; 2) en Tilstand som den af *Thales* tænkte, hvor *alt er Vand* — noget, som maaske Erfaringer om en Ildebrands Slukning ved Vand (opfattet som Ildens »Forvandling til« Vand) kan have foranlediget Heraklit til naivt at antage; 3) ved en *Indskrænkning af Vandet* (se Fragmentets Slutningsord) en Tilstand af Jord og (igen) Ild — hvorefter en Tid alle tre Elementer er tilstede. Maaske maa vi endnu tænke os et Trin, hvor virkelig (efter Fragmentets Begyndelsesord) *Halvdelen* af Havet er bleven Ild og den anden Halvdel Land, saa at der altsaa saa længe intet »Hav« er; dette Trin maatte da danne Overgang fra 2) til 3), idet Havets »Indskrænkning« i første Omgang var saa fuldstændig, at det først paa det senere Trin (sml. *Ilden* paa 3. Trin) kunde hævde sig igen. Den *af os* forefundne Verdenstilstand vilde da befinde sig paa det tredje Trin — eller vel endnu snarere paa det afsluttende Trin af »Vejen *opad*«, hvor Havets »Uddunstninger« er tilvejebragt til Forklaring af samtlige astronomiske o. l. Fænomener: Heraklit er jo vant til at regne med store Tal! Overgangen mellem »nedad og opad« maatte formentlig betegnes ved en Tilstand, hvor (iflg. Diogenes) *alt er Jord*, det »nederst« mulige af alle Elementerne.

I Fragmenter, vi tidligere har stiftet Bekendtskab med som Vidnesbyrd om Relativiteten af *Liv og Død* (ovfr. S. 55), følges Udviklingens forskellige (og dog identiske) Veje frem og tilbage. Idet Ordet *Ilden* er-

stattes af det dermed enstydige »Sjæl« (brugt om den *universelle,* rene Sjæl, hvoraf de individuelle Menneskesjæle er forurenede »Gnister«, og deres »Liv« i Forhold til den rene Ildsjæl iflg. Fr. 77 kun en »Død« — derfor i begge Fr. »Sjæl*ene*«), skildrer Fr. 36 *begge* Vejene ligesaa summarisk, som vi fandt det hos Diogenes, kun med den paapegede Betoning af de skiftende Tilstandes dybere Identitet. Med ganske den samme Betoning og ligesaa summarisk fremtræder Udviklingen i Fr. 76, her begyndende ved det sidste Led af »Vejen opad«; men paafaldende er herved unægteligt dels den fuldstændige Overspringen af *Vandet* paa Vejen opad (selvom Heraklit jo ikke har været forpligtet til at skildre en *umiddelbar* Overgang med Medtagelse af alle Led i Rækken) og dels den ellers i Heraklits Lære fremmede Anbringelse af *Luften* som Element paa Overgangen imellem Ilden og Vandet. I en Opregning som denne kunde jo ogsaa let i Tidens Løb enkelte Led ombyttes, udfalde eller »indsmugles«, tilfældigt eller i Overensstemmelse med senere (in casu: stoiske) Theorier; men intet af de foreslaaede Ændringsforsøg synes dog helt overbevisende. Snarest kan Heraklit maaske have sagt (dog med den samme Overspringen af »Vandet«): Ilden lever Jordens Død, *Vandet lever Ildens Død*, og Jorden lever Vandets Død! — Om selve Livet efter Døden, der for Heraklit netop udgør det egentlige *Liv* (Fr. 77 og 62), tales der nærmere, men i blotte Antydninger, i Fr. 27 (som næppe bliver meget klarere ved at sammenstilles med Fr. 18), og i det meget dunkle Fr. 98, der vistnok, taget sammen med Fr. 7, vil udtale, at »Sjælene«, naar de i Døden er opløste til (og stadigt næres ved) ren Ild, dog endnu selv kan mærke og nyde (omend upersonligt) den *Røg* (de »Dunster«), hvorved de — selv Ild, men en »fornuftig« — næres (saa at Ilden paa én Gang er Subjekt og Objekt for *Lugtesansen*). Der er her sikkert ikke tænkt specielt paa »Heroernes Sjælenæser«, som *Diels* tænker sig; derimod

synes enkelte andre Udtalelser af Heraklit at maatte forudsætte Antagelsen af visse Fortrinstilstande efter Døden, som *Dæmoner*, de »aarvaagne Vogtere af Levende og Døde« (Fr. 63), eller som *Heroer*, hvem en særlig ærefuld Død har skaffet en særlig Belønning hinsides (Fr. 5, 24, 25), og svarende hertil *Straf* efter Døden for dem, der »paa vanhellig Maade« træder i Forhold til det Guddommelige (Fr. 14). Paa disse spredte og i sig selv ofte dunkle Antydninger lader der sig imidlertid ikke opbygge nogen herakliteisk Eschatologi, og de deri antydede Forskelle i Kaarene efter Døden maa i allersidste Instans — ligesom Forskellene her i Livet — være blegnet overfor den *Identitet*, der forbinder selve de to Fundamentalmodsætninger: Liv og Død, Dødelige og Udødelige, Mennesker og Guder.

De mange *Eksempler*, ogsaa hentede fra Naturen, hvormed Heraklit har oplyst sin Lære om »Modsætningernes Harmoni«, maa ikke tages som Tegn paa, at han i sit Skrift skulde have meddelt en *detailleret Fysik;* de konkrete Erfaringer synes for ham netop at have haft deres Betydning som »Eksempler«, efter den Grad, hvori de kunde tjene som Led i det Helhedsbillede, der med sine faa Træk dannede Indholdet af hans Intuition. Det er i hvert Fald meget faa Enkeltheder, der er os overleveret af hans Theorier om Ildens videre Omdannelse til den fysiske Verden*); og hvis virkelig en Del af hans Skrift naturligt har ladet sig betegne som »fysisk«, maa man huske, at der under denne Gruppe først og fremmest har samlet sig de almindeligere Theorier om Grundstoffet og dets (og »alts«) Bevægelse, som vi ovfr. har betragtet — altsaa netop om »Verdensaltet«, som Titlen paa vedkommende Afsnit skulde have lydt (ovfr. S. 49). Gennem *Dio-*

*) Maaske indeholdes der i Fr 120, hvis Forstaaelse dog er meget tvivlsom, en »Protest mod den pythagoreiske Theori om en sydlig Halvkugle«, som formodet af *Burnet*.

genes erfarer vi, at der »fra Jord og Hav hæver sig Uddunstninger [sml. ovfr. S. 80 f.], dels lysende og rene, og dels mørke; og Ilden næres af de lysende, og det fugtige [ɔ: Skyerne] af de øvrige. Men Naturen af det, der omgiver Verden, paaviser Heraklit ikke; dog var der deri Baade [ell. Kummer, »Terriner«] med Indersiden vendt mod os, i hvilke de lysende Dunster samledes og frembragte Flammer — ɔ: *Himmellegemerne*«. Om Heraklit virkelig har ladet samtlige Himmellegemer paa denne Maade »næres« af de opstigende Dunster, kan være Genstand for Tvivl; utvivlsomt er dette derimod hans Opfattelse m. H. t. *Solen,* der i særlig Grad har været Genstand for hans Interesse og Overvejelser (sml. særlig Fr. 99). De Dunster, der »nærer« den, fortæres og fornyes (slukkes og tændes) saa hyppigt, at den er »ny hver Dag« (Fr. 6) — og dens Flamme er vel netop indesluttet i en »Baad« for barnligt at forklare denne *begrænsede* Tilførsel af Næring (sml. dog ogsaa ældre Forestillinger om Solskibet); det er maaske ogsaa af den Grund, at han kun har tillagt den en Diameter paa »en menneskelig Fod« (Fr. 3), ligesom der for hele dens Bane er sat bestemte »Maal«, som den »ikke vil overskride« (Fr. 94). Hvordan det er paa Solen og ikke paa noget andet Himmellegeme, at Skiftet mellem Dag og Nat beror (Fr. 99), og hvorfor dens Flamme lyser og varmer stærkere end de andres (f. Eks. *Maanens*), lader *Diogenes* Heraklit videre forklare ud fra Læren om de forskellige »Dunster«, og i Tilknytning hertil ogsaa *Aarstidernes* Skiften (sml. ogsaa Fr. 67 og 100) og ikke mindst de *meteorologiske* Fænomener (som Regn og Blæst, Torden og Lyn), der altid i særlig Grad havde de gamle ioniske Tænkeres Interesse (sml. ovfr. S. 15). Men da Udgangspunktet: hans Anvendelse af »Dunsterne« til Forklaring af samtlige Himmellegemer, er ret tvivlsomt, maa dette i endnu højere Grad gælde de derpaa byggede

Detailforklaringer hos Diogenes; og disse er under alle Omstændigheder saa spredte og ufuldstændige, at vi ikke deraf kan danne os et sammenhængende Billede af Heraklits »Kosmologi« — for saa vidt han selv overhovedet har haft et saadant*). De enkelte Himmellegemer synes han dog med *Anaximenes* at maatte have tænkt sig bevægede frit igennem Verdensrummet, og *Jordens* Skikkelse har han formodentlig ligesom Forgængerne tænkt sig enten i Lighed med en Valse eller med en »Bordplade«. —

Som det bag alle Forskelle liggende »fælles« og i al Forandring konstante, af hvis indre (konstante) Væsen selve Forandringen paradoksalt flyder (sml. ovfr. S. 74 f.), og hvis i selve dets Væsen liggende »Maal« dikterer Forandringens lovmæssige Begrænsning, tvinger den ind i dens Rhythme, danner *Ilden* det dybeste Lag, hvortil Heraklits Tænkning er naaet ned, og den faste Grund, hvori han har forankret det evigt Foranderlige (se igen særlig Fr. 30). Men idet alle hans Tankerækker ender i dette »ene« (ovfr. S. 53), afvinder han ogsaa det stedse nye Sider og Egenskaber efter de forskellige Synspunkter, hvorunder det fremtræder for hans Intuition, og disse Forskelle udtrykker han i en Række af skiftende Benævnelser — der dog tilsidst er Udtryk for en indre »Forskellenes Identitet«. Det er for det første identisk med *Guddommen*, en Tanke, der har ligget i den græske Filosofi fra dens tidligste Tid, men som først med Xenophanes havde fundet bevidst Udtryk: det er »det ene Vise«, der »ikke vil og [paa den anden Side dog] vil benævnes med Navnet *Zeus*« (Fr. 32; sml. ogsaa Fr. 41, 50 og 108) — »vil« det, fordi det i »Zeus« i Virkeligheden er

*) Naar han siges at betegne *Homer* som »Astrolog« (Fr. 105), er det tvivlsomt, om man herved skal forstaa: Stjernetyder, eller snarere »Astronom« (sml. Fr. 38 om *Thales*); maaske er det slet ikke vor Heraklit, der dér sigtes til.

det højeste Princip for Tilværelse, man ærer (rimeligvis har Heraklit ogsaa etymologisk sat Navnet i Forbindelse med Ordet: at leve, sml. ovfr. S. 72), og »vil det dog ikke«, fordi dette højeste Princip ingenlunde anthropomorphistisk tør forveksles med den *vulgære* Zeus-Forestilling. I denne evige Guddom er det, at Modsætningerne falder sammen (Fr. 67); og til Modsætningernes og Stridens Verden hører foruden vi Mennesker ogsaa de sekundært *tilblevne Guder* (sml. Fr. 53 og 30), der ligesom vi har deres Sjæl som en »Gnist«, en Udstraaling (men en renere end den menneskelige, sml. ovfr. S. 82 f.) af det rene guddommelige Urstof. Heraklits religiøse Grundanskuelse er altsaa en gennemført *pantheistisk,* og det er vel ogsaa hertil, der sigtes i den aabenbart (med Hentydning til *Thales*' Ord: at alt var fuldt af Guder) spøgefuldt mente Hilsen, hvormed han skal have modtaget nogle Fremmede, der tøvede med at komme ind i hans Køkken: at de trøstigt skulde komme indenfor, thi ogsaa dér var der Guder! (Sml. endnu Fr. 63).

Men ved sin Identitet med Guddommen, som det »ene Vise«, maa selve Urstoffet, Ilden, tænkes som *besjælet* — ogsaa en Konsekvens af Hylozoismen, men tænkt fuldt igennem, saa at den virkelige, rette Indsigt (den »tørre Sjæl«) *kun* findes i den rene, »fornuftige« Ild, der »styrer alt ved alt«: Menneskets Sjæl er, selv i sin bedste (»tørreste«) Forfatning, kun en svag Afglans (en forurenet »Gnist«) heraf, og det højeste, menneskelig Tænkning — som aldrig kan blive til virkelig »Indsigt« — kan naa, den eneste for Mennesket opnaaelige »Visdom«, er: at *erkende* denne objektive (»fælles«) *Sandhed*, hvis første og sidste Udtryk (sml. ovfr. S. 53) er givet i Ordene: alt er ét (se Fr. 30. 78. 36. 118. 117. 41. 64. 50. 108. 10)! Den Uklarhed, der for en nærmere Betragtning er tilstede i Tanken om Ilden, Urstoffet der danner *Materialet* for hele Verdensopbyg-

ningen, som begavet med „Fornuft", har aabenbart ingen af de gamle Tænkere stødt an ved. Deres Tankegang har paa dette Punkt udviklet sig den modsatte Vej af den, deres fremstillede Lære følger: den objektive „Visdom", hvoraf alt, ogsaa den subjektivt-menneskelige Indsigt, afledes, skyldes i Virkeligheden selv en stedse fremadskridende *Objektivering* af deres egen Tænkning, en Mangel paa Evne til at skelne mellem Tanken og dens *Genstand*, hvorved det (subjektivt, i det enkelte Individs Tænkning) „vise" (Fr. 41 og 50) har kunnet laane Navn til den ene, almengyldige Sandhed (Fr. 32), skønt denne er „afsondret fra alt" (Fr. 108; denne Overgang har dog været lettet ved, at Objektet, Guddommen, jo ogsaa er tænkt som „fornuftig", altsaa som *subjektivt* „vis"); og hvorved Heraklits egen (men efter hans Mening almengyldige) Tanke, og særligt dens Udtryk gennem hans *Tale*, opfattes som *ét med* den deri indeholdte (forestillede eller udtalte) *Kendsgerning*, Sandheden — den samme Identitet af Tænken og Væren, vi finder direkte udtalt hos *Parmenides* (se ovfr. S. 12), og i Forhold til hvilken Identitetens speciellere *Begrundelse* udfra Systemet (ligesom hos Heraklit) sikkert er noget blot sekundært.

Det er vel i Grunden ved en mærkelig Forening af udviklet og primitiv Tankegang, at denne „Tankens" Objektivering bliver til. Ubehjælpsomt anvendes „Tanken" selv (Logos) som *Benævnelse* for det tænkte, og dermed gives der den — som Tilbagevirkning heraf — en objektiv Realitet, der *bevidst udtrykker* den „Realisering" af opdukkende Forestillinger, der allerede er karakteristisk for den primitive Bevidsthed, — og uklart udtales som en *Identitet* (ingenlunde som en blot „Korrelation" og sikkert heller ikke med Anelse om en saadan) mellem Subjekt og Objekt, Tanken og dens Genstand. Som denne Identitet fik Udslag i den dobbelte Anvendelse af Begrebet „Visdom", faar den

det i det dermed følgende Begreb om det »fælles«, som betegner saavel det objektive, der skal erkendes (Fr. 2; sml. Fr. 80 og 89), som den almengyldige Tænkning, der hører til for at opnaa den rette Indsigt (Fr. 113. 114): i dette »Fællesskab« er altsaa (paa lignende Maade som ofte i den moderne Anvendelse af »objektiv«) uklart flydt sammen: Forestillingerne om det i de forskellige Individers Tænkning almengyldige, »overindividuelle«, og om det, uanset menneskelig Tænkning overhovedet, objektivt sande i Verden — eller rettere: at naa frem til den Indsigt, som er (i subjektiv Forstand) »fælles *for alle*«, vil for Heraklit sige, med det samme at være naaet *bagom* al Tænkning, være traadt i direkte Forhold til *det* »fælles« (for alt og alle), som ligger dér, og som i sidste Instans er »Gud«. Og for Heraklits Tankegang, der aldrig taber den realistiske Karakter, sammenknyttes dette dobbelte »Fællesskab« ved det reale, anthropologiske Fællesskab, der ligger i, at Mennesket faar sin Bevidsthed netop gennem at indsuge noget af det med Fornuft begavede, guddommelige Urstof og være aabent for en stadig (kun ved Søvnen afbrudt) Tilstrømmen fra denne Kilde (se ndfr.): Bevidsthedens Erkendelse af Objektet bliver altsaa, anthropologisk forklaret, en *Selv*erkendelse, og *derfor* kan Subjekt og Objekt forstaas i deres Identitet og som det i dybeste Forstand »fælles«. Det er saaledes i Virkeligheden ingen erkendelsestheoretisk, men en metafysisk-anthropologisk Tankegang, der har formet den afsluttende Bestemmelse af Forholdet mellem Tænken og Væren i Heraklits Lære, selvom ogsaa erkendelsestheoretiske Motiver utvivlsomt har medvirket ved den oprindelige Optagelse af Spørgsmaalet.

I dette almindelige Fællesskab, der har Urstoffet til Substrat, indgaar nu, Side om Side med »Guddommen«, alle de andre fundamentale Bestemmelser, der indeholdes i Heraklits Lære. Ilden er Harmoni, Ret-

færdighed, Skæbne (Nødvendighed); og den er selve »Tiden«: den uendelige Række af skiftende Tilstande, *Aion* (Fr. 52, sml. ogsaa ovfr. S. 53; med det om »Aion« udsagte, hvoraf »Brætspillet« vel gaar paa Tingenes, særligt Modsætningernes, uafladelige Skiften Plads — en Art »Kispus« —, kan sammenstilles Fr. 124 om »den skønneste Verdensorden« som en »planløst opdynget Skarnbunke«). Men først og sidst er den »den guddommelige *Logos*« — i dette ene Ord, der fra at betyde den blotte Drøftelse, Theori, »Tale«, er overført til at gælde selve Talens *Genstand*, den objektive »Sandhed«, Kendsgerningen, er hele den ovfr. skildrede »Objektivering« tilstede i ét samlet Resultat. At Folk skal høre ikke paa Heraklit, men paa »Logos« (Fr. 50), vil i første Række sige, at de skal høre paa »hans Ord«; men dette vil igen sige (da Modsætningen »ikke *mig*, men mit Ord« vilde give et skævt Udtryk): den *Sag*, det Indhold, han er Organet for — saa at Tanken bliver: ikke ham, men det, han repræsenterer (altsaa »det *fælles*«), ikke hans Tales (individuelle, tilfældige) *Form*, men dens Indhold. Som Talens *Indhold* bliver denne »Logos« derved = »Indsigten« og »det Vise« (Fr. 41 og 32) og indgaar i den almindelige Identitet som »den guddommelige Logos«. I Fr. 50 ligger, at dette Talens »Indhold«, *yderligere objektiveret* til Gud, Ild osv., maa have universel (ɔ: overindividuel) Gyldighed (den mest omfattende Betydning af Logos bliver derfor: *Sandheden* ell. »Kendsgerningen«) og kun ved menneskelig Uforstand forveksles med den individuelle Indsigt, saaledes som det yderligere præciseres i Fr. 2*). Da »Logos« er det almindeligste Udtryk for den absolute Forskellenes Identitet, vil dets Betydning naturligt nuan-

*) Som en skæbnesvanger Hindring for den ene fornødne Sandhedserkendelse (se ndfr. S. 100 f.) fremdrager Fr. 86 — ganske isoleret hos Heraklit — *Vantroen*, der vel her skal sige: Manglen paa Tiltro til hans (og *Logos'*) Vidnesbyrd.

ceres efter de speciellere Forbindelser, hvori det optræder; som det bevidste Princip, hvoraf den menneskelige Bevidsthed afledes, vil det selv repræsentere en universel »Fornuft«, den guddommelige Indsigt og Tanke (omend Oversættelser ved »Fornuft, Verdensfornuft« maa tilbagevises som følgende den senere, *stoiske* Fortolkning; sml. især Fr. 72), og andetsteds nærmer det sig den speciellere Betydning af »Forhold, Udstrækning« (se Fr. 31; vistnok ogsaa Fr. 45; sml. endnu Fr. 39).

Der er dog især én Side ved Logos-Begrebet, som stiller Heraklits Tænkning i nær Forbindelse med senere Tiders Videnskab. Ved at betyde det i Forandringen *konstante*, som, saa langt fra at ophæve Forandringen, ud fra sit eget Væsen netop begrunder denne og ved sine »Maal« tvinger den ind under en ufravigelig Rhythme, kommer »Logos« til at udtrykke Tanken om det i Forandringen *lovmæssige*, ja, bliver ét med selve den universelle *Lov*. Her har Heraklits Tilbøjelighed til »ekscentrisk« at føre Forgængernes Tanker ud i deres yderste Konsekvenser (sml. ovfr. S. 47) ført ham til den videst mulige Generalisation i Antagelsen af den universelle Lovmæssighed. Denne Tanke ligger jo i Konsekvensen af selve Principet om en »vera causa«, særlig som dette var formuleret i *Pythagoreernes* Opfattelse af *Tallet* som altings Væsen (sml. hos Heraklit »Harmonien« og »Maalene«, som sikkert ogsaa forudsætter Berøring med Pythagoreerne); og allerede i *Anaximanders* Antagelse af et »ubegrænset« Stof, der uden at falde sammen med noget af de i Erfaringen givne Stoffer indeholder Forklaringen til dem alle, tør man se et Skridt henimod Tanken om Naturloven. Denne Tanke er vel heller ikke i sin Renhed tilstede i Logos-Begrebet (det vilde derfor ikke være træffende at *oversætte* Logos ved »Verdenslov« e. l.); men naar vi kunde fremhæve dettes (altsaa: Ildens) tildels *symbolske* Karakter (ovfr. S. 74 ff.), laa dette dog netop

i den deri optagne Forestilling om Lovmæssigheden som *det* ene konstante, hvorimod alle Angreb paa Heraklit for Fornægtelse af enhver Konstans (sml. ovfr. især S. 71 f.) maatte prelle af, og som det maatte blive Tænkningens eneste Opgave at erkende. I denne Sammenhæng falder Heraklit selv saa at sige over »Lovens« Begreb, i sin Famlen for at finde anskuelige Udtryk for den bydende *Tvang*, der fra »det fælles« udgaar over alt det eksisterende og særligt over det enkelte Individ som Rettesnor for dettes Liv og Tænkning: den, der vil »tale med Indsigt«, skal jo »støtte sig til dette for alle fælles, som en Stat til sin Lov [sml. ogsaa Fr. 44] — ja, endnu langt stærkere, thi alle de menneskelige Love næres af *den ene guddommelige*« (Fr. 114). I Kraft af den regulative Betydning for en sand Indsigt, der tillægges Logos (det »fælles«), bliver altsaa denne analog med de politiske Love, kun at den tillige *omfatter* alle saadanne: og saaledes bliver den *Analogi* med de politiske Love, der aabenbart i Heraklits Tænkning*) har ligget til Grund (sml. ovfr. S. 63 om »Striden«) for Begrebet om den guddommelige »Lov«, vendt om (sml. ovfr. S. 87) til det Forhold, at alle »menneskelige« Love udspringer fra og »næres af« (og følgelig bør rette sig efter) denne ene guddommelige. Men det er jo ikke blot Lovene, der beherskes af Logos — den kan overhovedet »maale sig med og overgaar *alt*« (Fr. 114): og ved denne Udvidelse bliver den altsaa til den *universelle* »Lov«, selve Naturloven, Ildens uforanderlige *Væsen*, der — fordi den selv er det blivende i al Forandringen — *behersker* al Forandring. Er end den videnskabelige Tanke om en »Naturlov« kun ufuldkomment udtrykt paa Heraklits billedlige Maade (selve Navnet har dog den Dag i Dag ikke afkastet den poli-

*) Som vel overhovedet den theoretisk-videnskabelige Sprogbrug paa dette Punkt gaar tilbage til den juridiske

tiske Analogi[1]), kan den dog igen spores bag de endnu dunklere Udtryk, naar Ilden mythisk betegnes som den alt bestemmende »Skæbne« (Nødvendighed) og som »Retfærdigheden«, der vil straffe enhver Overskridelse af de bestemte »Maal« (Fr. 94, sml. Fr. 23). Og i de Ord, der ifølge *Aristoteles* (og *Sextus*) skal have staaet »i Begyndelsen af Heraklits Skrift« (Fr. 1, forud for hvilket der maaske kun er gaaet noget som: »Dette siger Heraklit, Blosons Søn« — maaske dog snarere en virkelig »Logos«, som f. Eks. Fr. 50, ovfr. S. 53 f., og maaske endvidere, i Tilknytning dertil, Fr. 51), er den »Sandhed« (ɔ: det i Heraklits »Tale« indeholdte), som »er af evig Gyldighed«, og »*i Overensstemmelse med* hvilken alt *gaar for sig*« (og som dog ingen erkender), meget nær specialiseret hen i Retning af vort Begreb om en universel, objektivt gyldig (sml. ogsaa Fr. 2, ovfr. S. 89) *Lov,* uden dog endnu at dække dette — men heller ikke vort »Tale« gengiver, som det fremgaar af ovenstaaende, udtømmende, hvad der ligger i Originalens »Logos«.

8.

Den *menneskelige Bevidsthed* har Heraklit tænkt sig som en Slags Emanation (en »Gnist«) af Urstoffets universelle »Sjæl«, den »guddommelige Logos«, som vi gennem Indaandingen indtager direkte fra »det, der omgiver os« (der er herved næppe ligefrem tænkt paa »Atmosphæren«, snarere maaske paa det ovfr. S. 80 berørte Overgangsstof; rimeligvis har Heraklit dog ladet Naturen af dette »Omgivende« staa hen i ubestemt Dunkelhed; sml. ogsaa Fr. 12); derfor er vi, som det udvikles hos *Sextus,* »under Søvnen hensunket i Glemsel, men ved Opvaagnen har vi vor Bevidsthed igen. Idet nemlig Sanseaabningerne i Søvnen lukker sig, afskæres Fornuften, der er indeni os, fra Forbindelsen

med *det Omgivende*, saa at kun Tilknytningen gennem Indaandingen opretholdes som en Slags Rod, og ved Isolationen mister den [ɔ: vor Fornuft] sin tidligere Erindringsevne. Men ved Opvaagnen kigger den frem gennem Sanseaabningerne som gennem en Slags Vinduer, træder i Forbindelse med det Omgivende og erhverver saaledes sin Tænkeevne igen«. Dette Forhold oplyses ved Billedet med *Kullene*, der »naar de nærmes til Ilden, ved Forvandling bliver gløende [det er altsaa ikke blot Menneskesjælens Træden i Forbindelse med Ilden, men specielt de dermed følgende *Forandringer*, det for Bevidstheden kommer an paa, som det udtrykkeligt fremhæves af *Theophrast*], men naar de fjernes derfra, slukkes«; paa samme Maade er det altsaa *Isolationen* fra Omverdenen, der midlertidigt udslukker Bevidstheden i vor Sjæl, der jo kun »bor som Gæst [ɔ: som en udefra tilkommen Del af det Omgivende] i vore Legemer«. Selvom der umiskendeligt er løbet en Del ikke-herakliteisk med i denne Skildring, som Anvendelsen af »Sanseaabningerne« og den skarpe Skelnen mellem Sjæl og Legeme, maa dog sikkert Grundtrækkene deri gaa tilbage til Heraklit selv: den store Betydning, der tillægges *Aandedrættet*, har vi truffet allerede hos *Anaximenes*, og Sammenligningen med »Kullene« bærer et overmaade ægte Præg.

Hvad der i denne Skildring har tydeligst Tilknytning til væsentlige Punkter i Heraklits Lære, er dog nok Opfattelsen af Søvnen som en *Isolation*, der finder Sted ikke blot i Forhold til selve »det Omgivende«, men iflg. Fr. 89 ogsaa i Forhold til andre Individer, idet kun »de vaagne har én fælles Verden«; Søvnen bliver derved det mest udtalte Tilfælde af den *Fremtræden af det individuelle*, der adskiller alle dem, der endnu ikke har naaet den rette, almengyldige Indsigt (se Fr. 2, 113 f., og videre ndfr.), og — som »Overmod« — bør »slukkes mere end et brændende Baal« (Fr. 43).

Den *Sansning*, den vaagne Tilstand muliggør, er altsaa endnu kun ét Skridt videre frem mod det »fælles«, som først realiseres ved, at Sansningen igen fortolkes ved *Tænkning* (se især Fr. 107, og videre ndfr.); kun saaledes synes »Sjælen« at kunne genvinde den Renhed, den har mistet ved at blive til individuel Menneskesjæl fra oprindelig (ren, »tør«) *Ild*. Paa denne Maade bliver da ogsaa Tilstandene: Søvn — Vaagen, kun *relative* Modsætninger, som vi traf dem ovfr. (S. 55); stadigt glider de over i hinanden — og Søvnen igen over i *Døden*, gennem hvis Identitet med Livet Cirklen altsaa fuldendes (se ovfr. S. 55, og sml. Fr. 103). Det er vistnok denne tredobbelte »Identitet«: Død — Søvn — Liv, der dunkelt udtales i Fr. 26*) om Søvnen som en Grænsetilstand mellem Liv og Død, og maaske ogsaa — taget fra forskellige Sider — i Fr. 21 (hvorved *Diels* sammenstiller den »tredobbelte Skala i Psykologien«: Liv, Søvn, Død, med den »fysiske« Trilogi: Ild, Vand, Jord; sml. ogsaa Fr. 20) og Fr. 75 (om de sovende som »Arbejdere og Medvirkende ved de kosmiske Processer«). At Flertallet af Mennesker selv i vaagen Tilstand befinder sig i en blind Uvidenhed om, hvad de »tager sig for«, der er af *ganske samme* Beskaffenhed som den »Glemsel«, hvori de, som vi hørte, under Søvnen er hensunket — en Glemsel, som de m. H. t. deres Oplevelser under Søvnen (sml. hertil endnu Fr. 73) ogsaa *efter* denne bevarer —, siges udtrykkeligt i Slutningsordene af Fr. 1**); altsaa kan i hvert Fald enhver, der ikke er naaet til Heraklits Indsigt, i sin Tilstand af

* Det individuelt afsluttede er da maaske udtalt i de første Ord af Fragmentet: Mennesket tænder sig i Natten, i Søvnen et (privat, individuelt) Lys!

** Herpaa tænkes der maaske ogsaa i Fr. 71, der dog ogsaa speciellere kunde have den »berusede Mand« (ndfr. S. 96) for Øje. M. H. t. »Blindheden« sml. ogsaa Fr. 17, 56 og 72.

blind, nærmest bevidstløs Isolation siges at virkeliggøre den paapegede Identitet af Søvn og Vaagen!

Det er saaledes i Almindelighed en *Forringelse* for det Omgivende — Død, men tillige Lyst (se ovfr. S. 79 f.) — at indsuges gennem menneskelig Indaanding og derved fra den rene Ild (Udtrykket Verdenssjæl er af senere, *stoisk* Oprindelse, men svarer godt til det Slægtskab, allerede Heraklit har set) at blive til en mere eller mindre »fugtig« *Menneskesjæl*, en Gnist, som det hedder hos *Macrobius*, af den himmelske Ild. I dette Slægtskab mellem den individuelle og den universelle Bevidsthed fandt vi (ovfr. S. 88) den reale Baggrund for den paastaaede *Identitet* mellem Subjekt og Objekt, der hos Heraklit har affødt Begrebet det fælles og som sit Resultat skabt Logosideen; paa den samme Baggrund maa han vel ogsaa have forstaaet Berettigelsen af den for ham ejendommelige *intuitive* Erkendemaade, og særligt den *Spaadomsgave*, der giver hans Tale et Orakels Sikkerhed (og ikke blot dets Dunkelhed), skal han have ført tilbage til dette Slægtskab. Trods al Forringelse føler Sjælen selv sin Oprindelse fra og stadige Sammenhæng med en højere Intellektualitet, hvorved den faar Præget af noget *uudgrundeligt og ubegrænset*, hvis »Udstrækning ingen kan maale (Fr. 45; sml. *Sokrates*' Ord om Tankedybden hos Heraklit, ovfr. S. 43), hvis Skæbne efter Døden trodser enhver menneskelig Forventning (Fr. 27; sml. ogsaa Fr. 18), og hvis Rigdom paa almengyldige Tanker aldrig kan overskues, da den bærer Principet for sin intellektuelle Vækst *i sig selv* (herhen maa man vistnok forstaa det dunkle Fr. 115).

Den omtalte Forringelse er dog ikke absolut: Menneskesjælen er altid behæftet med en vis Fugtighed, men alt efter dennes forskellige *Grader* bliver dens Afstand fra den rene (den absolut »tørre«) Ild større eller mindre. Derfor giver »tør Glans den viseste

og bedste Sjæl«, som det hedder Fr. 118 i nøje Overensstemmelse med Forestillingen om »Gnisten«; og til saadanne Gradsforskelle i den intellektuelle Tilstand sigter rimeligvis ogsaa Fr. 87 og 110. At »Fugtigheden« dog kan stige til endog meget høje Grader, lærer Fr. 117, om den berusede, der »føres vaklende afsted uden at vide af, hvor han sætter sin Fod«; en til den Grad fornedret Tilstand viser som i en Karikatur, hvad der mentes med, at det for »Sjælene« (ɔ: Ilden) var *Død* — men tillige »Tilfredsstillelse«! — at blive »fugtige«, hvorved der jo ikke blot tænktes paa Grundstoffets Overgang i Elementet »Vand«, men ogsaa speciellere paa »Faldet« ind i den individuelle Mennesketilværelse (Fr. 36 og 77, ovfr. særlig S. 80). Som en særlig Ulempe ved Beruselsen og andre Tilstande, hvor Hæmningsevnen paa lignende Maade er nedsat, har Heraklit anset det, at man derved bliver ude af Stand til (eller dog faar vanskeligere ved) at følge hans Opfordring til at »skjule sin Uvidenhed« (Fr. 95 og det dermed rimeligvis identiske Fr. 109) — en Opfordring der iøvrigt fremtræder underligt isoleret*) hos den Mand, der vel forstod at vurdere det »skjulte« (Fr. 54 og 123; sml. ogsaa Fr. 86), men i Overensstemmelse hermed netop lod sin egen Tales orakelmæssige Dunkelhed dække over en dyb *Indsigt* (hvorved han dog, ligesom Guden, hverken vilde udsige eller — *skjule* noget, men »antyde«, Fr. 93); maaske vil Heraklit med sin Opfordring til at »skjule Uvidenheden« da kun give den enkelte indenfor »Mængden« en spottende Henstilling angaaende Forholdet til andre Mennesker (indenfor den samme »Mængde«! sml. ovfr. S. 43) — overfor

*) Man kunde i Anledning af Heraklits Ord fristes til den samme Bemærkning, som *Kierkegaard* (Papirer IV A 115) gør overfor en lignende Udtalelse af Jesu Sirach 41, 19: at han »ikke synes at ynde Ironi«!

den *evige Ild* er jo dog ingen »Legen Skjul« mulig (se Fr. 16)! —

Af *Sextus'* Fremstilling af den herakliteiske Bevidsthedslære (ovfr. S. 92 f.) synes at fremgaa, at denne — som det ogsaa var at vente — ikke har hævdet nogen skarp Adskillelse af Sansning og Tænkning; og naar Sextus ikke desto mindre tillægger Heraklit en *Erkendelseslære*, der »betragter Sansningen som upaalidelig og sætter Fornuften som Kriterium«, tør man med Sikkerhed gaa ud fra, at han (eller hans Kilde) lægger Begreber og Distinktioner ind i den gamle Filosofi, som denne, i hvert Fald i den Form og med den Skarphed, ikke kendte til (sml. ogsaa ovfr. S. 93). At de Bidrag til en Erkendelseslære, der findes i Heraklits egne Udtalelser, aabenbart ikke er meget klart udformede, ses allerede af, at man snart har villet gøre ham til udpræget Rationalist og snart omvendt har taget ham til Indtægt for den reneste Sensualisme; den, der kommer nærmest ved det rette, er vistnok *Arndt*, der benægter, at Heraklit skulde have forkastet Sansernes Vidnesbyrd (idet Arndt dog selv afviser den moderne Betegnelse »Sensualist«), og betoner Nødvendigheden af, at en »ordnende Forstand« træder til den »skarpe, fordomsfrie Sanseanskuelse«, for at den rette Erkendelse kan komme i Stand. Selv i denne Formulering (sml. ovfr. S. 94) er Distinktionen dog vist opstillet for skarpt: den »Logos«, som Mennesket indtager udefra (gennem Sanserne!), repræsenterer ikke to adskilte Erkendelsesprinciper, men *totale*, nærmest fysiske, (i »Tørhed«) gradsforskellige Erkendelses*tilstande*, gennem hvilke Sjælen kan genvinde sin oprindelige »Renhed«: der ligger heri ogsaa en *Vurdering* (den større eller mindre Afstand fra det »fælles«), men denne er ikke statueret i en Forskel mellem »Sansning« og »Tænkning«, der begge (som ogsaa det blotte »Sjæl«) bruges ud i ét om Bevidsthedsprocesserne. For os vil

det (som for *Sextus*) være naturligt ved bestemte Trin af Heraklits Erkendelsesgrader at substituere den senere Distinktion, som virkelig uklart er foregrebet deri: den »mindre tørre« Sjæl, der tror paa en virkelig Stabilitet i Tingene, han lader sig jo netop narre af, hvad *Sanserne* foregøgler ham, og hvis han ikke paa Bunden af al Forandringen (hvoraf dog *en Del* fremtræder for Sansningen, sml. ovfr. S. 10. 69) finder den konstante »Logos«, er det tildels igen hans Sanser, der binder *Tænkningen* saaledes, at denne forhindres i at trænge ind til det Princip (det »fælles«), som alene den kan erkende. Udtryk som »Sensualisme« og »Rationalisme« saavel som Formuleringen af *Arndt*'s (i det væsentlige rigtige) Mellemstandpunkt er altsaa allerede derved misvisende, at de involverer en Tagen Stilling for Heraklits Vedkommende til et Problem, som denne overhovedet ikke havde stillet sig.

Sit centrale Bidrag til en Erkendelseslære giver Heraklit vel i Udtalelsen om Øjne og Øren som »slette Vidner for Mennesker, hvis de har Barbarsjæle« (Fr. 107), hvor man ved »Barbarsjæle« aabenbart maa forstaa saadanne, der forholder sig fremmed overfor, ikke forstaar at *tyde* Sansernes *Sprog*. »Øjne og Øren« skal her utvivlsomt repræsentere *al* Sansning; men Sansningen er ikke modsat en *Tænkning*, men skal aabenbart betegne den hele Erkendelsesvirksomhed, der hos de forskellige Individer kan være *paalidelig* eller »slet«, *forstaaende* eller »barbarisk«*). En senere Tid vilde derimod naturligt lægge sig Heraklits Tankegang tilrette ved Hjælp af Distinktionen Sansning—Tænkning og finde den rammende udtalt i *Goethe*'s Ord (i Digtet »Vermächtnis«, sml. ovfr. S. 47):

*) Da *Sextus*' Fremstilling (ovfr. S. 97) netop vil give en Omskrivning af det anf. Fragment, gendrives han altsaa direkte ved dettes Ordlyd.

Den Sinnen hast du dann zu trauen:
Kein Falsches lassen sie dich schauen,
Wenn dein Verstand dich wach erhält.

Indenfor Erkendelsen skelner nu Heraklit selv mellem enkelte Sanseomraader, som han *vurderer* i Forhold til hinanden, uden dog at naa til et samlet Udtryk for (eller en principiel Vurdering af) Sansningen som saadan (sml. »Øjne og Øren« i Fr. 107). Saaledes tilkender han en Forrang til alt, hvad man kan tilegne sig (og indprente sig i Erindringen) gennem *mere end én* Sans (saaledes maa man vistnok forstaa det omtvistede Fr. 55: ved »lære« tænkes rimeligvis paa »Erfaringen«, den direkte Optagelse af det sansede i *Erindringen* — i en vis Modsætning til en videre Bearbejdelse deraf, sml. Fr. 17 og 40); og af de enkelte Sanser tillægger han Synet*) større Paalidelighed end Hørelsen (Fr. 101 a, der vistnok rækker videre end til en blot »Opfordring til *Selvsyn*«), omend han samtidigt var klar over, at selv »Synet bedrog« (Fr. 46. — Derimod hører Fr. 21 næppe herhen, se ovfr. S. 94). Ved at det saaledes er de højere Sanser, der stadigt henvises til, bliver ogsaa det elementære, der skulde betinge deres Adskillelse fra Tænkningen, mindre fremtrædende: i Fr. 107 ligger, at »Øjne og Øren« *kan* være paalidelige Vidner, naar de sjælelige Betingelser er tilstede (sml. ogsaa Fr. 19), og de enkelte Sanseomraaders Rangfølge viser, at Sanseerkendelsens Værdi i hvert Fald ikke betinges af noget *andet* sjæleligt Princip; Sammenhængen i Fr. 46 peger ogsaa hen paa, at det kun er under de ugunstige sjælelige Forhold, hvor det *individuelles* Overgreb fører til »Indbildning« (maaske ligefrem: Indbildskhed), at »Synet bedrager«. Det virkelige, som skal erkendes paa rette Maade (det »fælles«), er jo *Il-*

*) Sml. ogsaa Fr. 26, der netop begrunder Søvnen som en Grænsetilstand til Døden udfra *Synets* midlertidige Udslukning.

den (Logos, Loven osv.), og denne Erkendelse udkræver naturligvis et uhyre fint Organ, en ren og »tør« sjælelig *Almentilstand,* i hvilken (som i vort Begreb »Intuition«) de specielle Bevidsthedsvirksomheder samles og taber sig; skulde en enkelt Side herved komme særligt i Betragtning, bliver det, karakteristisk nok, netop ikke »Tænkningen«, der nævnes, men endda en af de lavere Sanser, *Lugtesansen,* der (som det for »Røgen« direkte tilgængelige Organ) overlever den individuelle Undergang (se ovfr. S. 82)!

Det synes saaledes ikke uberettiget, naar *Burnet* (i 1. Udg. af sit Skrift) indskrænker Heraklits »Erkendelsestheori« til den eneste Sætning: at Ilden er vis, og at den tørre Sjæl har den bedste Indsigt. Vi har set, hvordan den Trinfølge i Erkendelsens Værdi, der hævdedes i Heraklits sparsomme Udtalelser derom, som sin Forudsætning helt igennem havde Hensynet til den fundamentale Egenskab: »Tørheden«, der i sine Grader udtrykker Menneskesjælens forskellige Afstand fra »det ene Vise«, den rene Ild; Erkendelsen af *Ilden* (som er Erkendelsen af Sandheden, den ene rette »Visdom«, Fr. 41, sml. Fr. 40), finder altsaa bedst Sted, hvor Sjælen *ligner* sit Objekt (og sit Ophav) mest. Man ser, at Vejen herved ligefrem er spærret til en virkelig Erkendelseslære og allerede til en psykologisk Skelnen mellem Sansning og Tænkning. For Heraklits realistiske Tænken frigør Objektet sig paa intet Trin for sanseligt-stoflige Bestemmelser; »Ilden« bliver aldrig fastholdt som et rent *Symbol* (ovfr. S. 74 f.), og selve »Loven« erkendes jo kun gennem sine konkrete Manifestationer, bagved hvilke dens abstrakte Tilværelse kun kan antydes gennem at — anskueliggøres ved Analogien med de politiske »Love« (ovfr. S. 91). Men det er denne paa en Gang dybe og simple Opfattelse af det, intellektuelt (og dermed egentlig ogsaa moralsk) set, ene Fornødne, der danner Baggrunden for Heraklits hele Forstaaelse af sig

selv i sin Forskel fra »Mængden« (og selv fra de bedste indenfor denne), der *ikke* naar til det »fælles«, men »lever, som om den havde en individuel Indsigt« (Fr. 2), og mod hvilken han derfor, ved dens Misbrug af de naturlige Evner (sml. Fr. 113 og 116), hvorpaa ingen Ophobning af Kundskaber kan raade Bod (Fr. 40), ikke kender Smædeord nok, der yderligere tjener til at understrege Følelsen af hans egen Ensomhed (se ovfr. S. 43). Fra denne Baggrund synes der ogsaa at falde Lys over løsrevne Udtalelser som Formaningen til »ikke at drage forhastede Slutninger m. H. t. de vigtigste Ting« (Fr. 47), og Sammenligningen af de menneskelige Meninger med »Børns Legetøj« (Fr. 70); og derfor bliver *Gradsforskellen* i den sjælelige Udvikling (se ovfr. S. 95 f.) relativt uvæsentlig paa denne Baggrund — enten det saa drejer sig om det »(aandelig) ubevægelige« Menneske*), der, i Stedet for af et »Ord« (som f. Eks. Heraklits Tale) at foranlediges til en dybere Erkendelse, straks »staar maabende« derved (Fr. 87, sml. ogsaa Fr. 79 om den aandelig umyndige, og Fr. 74 om dem, der følger den blotte Autoritet), eller om den »paalideligste«, hvis Iagttagelser heller ikke hæver sig over det blotte *Skøn* og ikke kommer udover hans Opfattelses, kun individuelt gyldige (og derfor objektivt usandfærdige og til »Retfærdigheden« hjemfaldne), Vidnesbyrd (Fr. 28): fra *Sandheden* (og fra Heraklit, dens Organ) er de *alle* lige langt borte, og i deres famlende, anstrengte Søgen efter et Maal, de ikke ser og kun ufuldkomment naar, at ligne ved Guldgraverne, der »opgraver megen Jord og kun finder lidet« (Fr. 22)! De vigtige erkendelsestheoretiske og psykologiske Problemer, der gemmer sig i de Bestemmelser af Individets Forhold til »det fælles«, ved hvis Hjælp Heraklit har

*) Det er aabenbart ogsaa den menneskelige Blindhed overfor, hvad der i Virkeligheden ligger klart for Dagen, der skal oplyses ved Gaadeanekdoten i Fr. 56. (Sml. ovfr. S. 94).

forklaret sig dets *Opfattelse af* den universelle Forandring og af Lovmæssigheden, har han ved sin metafysisk-anthropologiske Tilrettelæggelse af Opgaven i Hovedsagen afskaaret sig selv fra at faa Øje paa; og vi har tidligere set (ovfr. S. 59 f.), hvordan han heller ikke har været klar over den erkendelsestheoretiske (saa lidt som over den ethiske) Rækkevidde af de Vidnesbyrd om en Erkendelsens *Relativitet,* som han i saa rigt Maal fremdrager. Ligesom vi derfor ikke kunde tillægge Heraklit en virkelig »Relativitetslære«, saaledes træffer det vel mere eller mindre nærved den faktiske Tendens i hans Opfattelse, naar en senere Tid har villet betegne denne som henholdsvis »Realisme« eller »(relativ) Fænomenalisme« og »Rationalisme« eller »Sensualisme«, men der indføres dog uundgaaeligt derved Begrebsbestemmelser og Forudsætninger, der var — og maatte være — ganske fremmede for Heraklits primitive og »intuitive« Tænkning. —

Den anthropologiske Interesse, som Heraklits Betragtninger over den menneskelige Erkendelse vidner om, og hvorved han betegner et stort Fremskridt i Forhold til Forgængerne (sml. ovfr. S. 49 f.; det *nye* ved en saadan »Erkendelseslære« forklarer fuldtud dennes mangelfulde Udformning) og en for al Eftertid umistelig Landvinding, maatte nødvendigt vække den Opmærksomhed ogsaa for de menneskelige *Handlinger*, som Heraklits Lære allerede har givet os flere Vidnesbyrd om, og hvorved saadanne almenmenneskelige moralske Erfaringsgrundsætninger i Tankesprogsform, som vi bl. a. kender dem fra »de syv Vises Tidsalder« (ca. 100 Aar før Heraklit, sml. ovfr. S. 15), først kunde hente Belysning og Begrundelse i en sammenhængende Verdensanskuelse. Hvor lidet Heraklit selv har tillagt de Tanker om Vurderingens Relativitet (ja endog formuleret som Relativiteten af »godt og ondt«), vi i § 5 stilledes overfor, nogen virkelig ethisk Rækkevidde — i Hoved-

sagen var deres Karakter da ogsaa nærmere en *æsthetisk* —, bliver klart ved den ubetingede Maade, paa hvilken han udtaler sin *Vurdering* af Menneskers Tænkemaade og Handlinger (ikke mindst paa det politiske Omraade, sml. ovfr. S. 40); han har hermed, praktisk talt, selv taget Plads i Menneskenes Kreds, for hvem (ifølge Fr. 102) »noget er uretfærdigt og andet retfærdigt« — men dette viser kun grellere det uigennemtænkte ved Relativitetssynspunktet, som har tilladt ham desuagtet stadigt at føle sig selv (som det utvivlsomt skal antydes netop i det anf. Fr.) paa guddommelig Vis »hinsides godt og ondt«! Ud af disse Vurderinger er der imidlertid endnu ikke vokset nogen selvstændig *ethisk* Disciplin; nogle af de herhen hørende Udtalelser fremtræder ligesaa løsrevne som en tidligere Tids praktiske Leveregler, andre rykkes ved deres Begrundelse ind paa et æsthetisk eller psykologisk Omraade, og om hele Heraklits ethiske Tankegang gælder det, at den er bestemt af Begrebet om og Kravene til den »rette *Indsigt*« og saaledes, gennem dette intellektualistiske Præg, i den allernøjeste Tilknytning til Grundlagene for hele hans Lære, indenfor hvilken de ethiske Tanker vel ikke, som man har hævdet, danner »Kulminationen«, ja næppe engang (saa vidt de er naaet ned til os) synes at have udgjort et mere fremtrædende Element, men som det dog vilde være umuligt at tænke sig dem udsondrede fra til en »Ethik« af relativ Selvstændighed.

Til saadanne »ethiske Tanker« hører først og fremmest *Clemens'* Beretning om, at Heraklit skulde have sat »Livets Maal« i: *Tilfredsheden* — en Bestemmelse, der dog finder sin Udfyldelse i Fremhævelsen af, at det ikke er nogen Lykke for Folk at faa *alle* deres Ønsker opfyldt (Fr. 110, sml. Fr. 85): fik de det, vilde nemlig Skyggerne i Billedet mangle, de fremhævende *Kontraster*, i Kraft af hvilke »Sygdom gør Sundhed til noget behageligt, ondt godt, Sult Mæthed, og Anstrengelse Hvi-

le» (Fr. 111, ved hvis Kombination med det forudgaaende man saaledes tør vinde en for Heraklit karakteristisk psykologisk-æsthetisk Begrundelse af dette, sml. ovfr. S. 57 f.). Sin videst og dybest rækkende (men i Forhold til den øvrige Lære aldeles isolerede) ethiske Tanke synes dog Heraklit at have udtalt i Ordene om, at et Menneskes Ve og Vel, alt hvad der kan times det her i Verden (dets »Daimon«), afhænger af *dets eget Indre* — af dets Karakter, Tænkemaade, Sindelag (Fr. 119, der dog ogsaa har været tydet i helt anden Retning). Der synes i denne Udtalelse at foreligge en Betoning af det *individuelle,* som det overrasker at møde hos Førsokratikerne, hvem en ethisk Individualisme overhovedet var fremmed, og særligt hos Heraklit, der bestandigt viser hen til det »fælles«; men det maa jo ikke glemmes, at Heraklit mindst af alt kunde anse dette »fælles« for at være realiseret i Folks »almindelige Mening«, som han saa dybt foragtede (sml. ovfr. S. 44 f.; det er derfor afgjort urigtigt, naar man har villet tillægge ham en ethisk »common-sense«-Theori). Selvom Heraklit altsaa ikke med sine Ord om Menneskets Individualitet som bestemmende dets Skæbne har villet tage noget tilbage af sin Fordring om ethvert Menneskes Udvikling *bort fra* det individuelle, og jo ogsaa maa have ladet denne Udvikling i sidste Instans udgaa fra og *bero paa* Individualiteten (og for saa vidt kunde have betegnet den som dennes ideelle Udviklingsform), kan der dog umuligt af Ordene bortfortolkes et Element af Individualisme, der klinger som Toner fra en senere Tid, afdækker, i et isoleret Glimt, ligesom en Foranelse om det *Personlighedsprincip,* for hvilket *Sokrates* blev Banebryderen. (Det tør dog heller ikke benægtes, at Ordet »Daimon«, den »individuelle Form for Tyche«, Skæbnen, her kan være ment i en mere *udvortes og praktisk* Forstand, hvilket vilde berøve Udtalelsen en Del af dens anede Dybde, men samtidigt lade den fremtræde min-

STUDIER

FRA

SPROG- OG OLDTIDSFORSKNING

UDGIVNE AF

DET PHILOLOGISK-HISTORISKE
SAMFUND

SEKS OG TYVENDE BIND

AARGANG 1916

KØBENHAVN
FORLAGT AF V. PIOS BOGHANDEL
POVL BRANNER
1917

Trykt hos J. Jørgensen & Co. (Ivar Jantzen)

INDHOLD

AF

SEKS OG TYVENDE BIND.

dre paafaldende i Forhold til Heraklits øvrige Lærdomme).

Sporges der nu nærmere om, hvilken da den Lykke er, som Mennesket bør stræbe efter, saa lærer straks Fr. 4 os efter den Sammenhæng, hvori det er overleveret af *Albertus Magnus* (en Sammenhæng, hvis Oprindelighed dog i den nyeste Tid er draget i Tvivl; sml. ovfr. S. 58), at Lyksaligheden i hvert Fald ikke kan bestaa i *legemlige* Nydelser — i saa Fald maatte jo ogsaa Okserne kaldes »lykkelige«, naar de fandt de Vikker, der kunde tilfredsstille deres Sult! Og fra den positive Side udtales det da direkte, at Menneskets fortrinligste Egenskab er dets Evne til at »tænke« (ɔ: at besidde den rette, almengyldige *Indsigt*, som staar aaben for alle, men forsømmes af de fleste, og som i sin fuldkomne Realisation er forbeholdt Guddommen, se ovfr. særlig S. 42), og at »Visdommen« (ɔ: den retteligt benyttede Tænkeevne, set med Henblik paa sine *praktiske* Virkninger) bestaar i at »tale Sandhed«, som det jo kun er muligt for den, der — ude over »Barbarsjælens« Trin (ovfr. S. 98) — er naaet frem til den »rette Indsigt« (til Logos, Sandheden), og at »handle i Overensstemmelse med Naturen, idet man lytter til dens Tale« (Fr. 112); ogsaa den rette *Handlen* beror altsaa paa Indsigt (»Lytten«*), sml. Fr. 1, 34 og 50 — Sandheden er jo en objektiveret *Tale*, »Logos«) og *udigor* selv en Del af »Visdommen« (den samme Dobbelthed af Talen og Høren kommer frem i Fr. 19, der, set i Belysning af Fr. 112, danner et Modstykke til dette: Bebrejdelsen mod dem, der ikke sidder inde med »Visdommen«). Det er hermed givet, at Heraklits Ethik maatte faa den omtalte *intellektualistiske* Karakter, idet, som vi nu har set, *det* »fælles«, der er det »største Fortrin«, formuleres som *Indsigt*, Visdom, og den sande *Tale* og den med

* At kunne »høre paa« Logos forudsætter naturligvis igen en høj Grad af aandelig Udvikling (Fr. 79) og en betydelig Tillid (Fr. 86).

Naturen stemmende (ɔ: paa *Indsigt* i den hvilende) *Handlen* nævnes som »Visdommens« eneste to Kendemærker; det er jo i Virkeligheden ikke »Tale« eller »Handlen«, det for Heraklit *primært* kommer an paa, men den deri forudsatte *Indsigt* og, praktisk, den deraf resulterende »Tilfredshed«.

Men heraf følger igen, at Udtalelser, hvis Karakter man straks vilde finde udpræget »ethisk«, hovedsagelig tager Sigte paa et *intellektuelt* Element og først i anden Række paa dettes moralske Udslag, ligesom omvendt rent intellektuelt fremtrædende Sætninger ved det nøje Sammenhør uden videre kan have en *ethisk* Rækkevidde. Dette sidste gælder saaledes utvivlsomt om Opfordringen til at »skjule sin Uvidenhed« (Fr. 95 og 109, sml. ovfr. S. 96)*); og naar det om »Overmodet« hedder, at man bør »slukke det med større Iver end et brændende Baal« (Fr. 43), er det sikkert i første Række det intellektuelle Element, den svigtende *Selverkendelse* (at »erkende sig selv« er jo uadskilleligt fra den rette Indsigt, se Fr. 116) og først sekundært dennes moralske Udslag, Følelsen, der paatales som betydende Individets Desorientering m. H. t. dets egen Stilling indenfor Verdenshelheden og det *individuelles* deraf følgende Forsyndelse mod (»Hæven sig over«) det almene (sml. ogsaa Fr. 46, ovfr. S. 99). Som eneste Repræsentant for dette »fælles« har Heraklit mindst af alt kunnet føle sig selv truffen af sin Udtalelse — skønt Eftertidens Dom om ham jo netop gik i denne Retning (se ovfr. S. 43); derimod studser man jo nok et Øjeblik ved at høre ham sammenligne det fordærvelige, til absolut Undergang fordømte »Overmod« med — Ilden, hans guddommelige Urstof, selvom der herved kun tænkes paa

*) I Bebrejdelserne mod »Mængden« (ovfr. S. 43) er der i det hele betydeligt ethisk Stof (mest direkte vel i Fr. 104, der har Tilknytning til en Udtalelse af den vise *Bias*, om hvem sml. Fr. 39); maaske ogsaa i Fr. 13 og det dunkle Fr. 11.

en ødelæggende »Ildebrand«, hvorved Elementet har overskredet sine retmæssige Grænser i Forhold til andre Stoffer (der jo efter deres egentlige Væsen *ogsaa* er »Ild«) og derfor ubarmhjertigt maa »slukkes«! Skønt det ikke straks falder i Øjnene, er det vistnok atter et *intellektuelt* Forhold: den fordærvelige »Isolation« (ovfr. særlig S. 93 f.), der sigtes til i det ganske vist højst forskelligt tydede Fr. 85 om Vanskeligheden ved at kæmpe med sin individuelle »Tilbøjelighed«; Tanken i Fragmentets anden Halvdel synes at være denne: til Trods for den fremhævede Vanskelighed *maa Kampen* (mod »Tilbøjeligheden«) *alligevel udstaas*, idet enhver Eftergivenhed mod egne Ønsker betales med et Stykke af ens »Sjæl« (ɔ: med en Forringelse i Sjælens Renhed og »Tørhed«, en isolerende Fjernelse fra det »fælles«, som man ved en saadan Eftergivenhed mod det individuelle ligesom har forraadt) — og *derfor skal undgaas* (Fragmentet kommer saaledes til, omend paa forskellig Maade, at udfylde baade Fr. 43 og Fr. 110).

Ogsaa saadanne Udtalelser af Heraklit, der fremtræder med en specielt *politisk* Adresse, synes ved den Almindelighed, hvori de er fremsat, at tilsigte en videre spændende Anvendelse og saaledes at indgaa som væsentlige Led i Lærens Grundtanker. Det metafysiske Grundlag for denne Forbindelse er givet i Tanken om, at »alle de menneskelige Love næres af den ene guddommelige« (Fr. 114); og vi formodede (ovfr. S. 91), at den hele Forestilling om Logos som den universelle *Lov* (ligesom Tanken om *Krigen* som »altings Fader«, ovfr. S. 63) hvilede paa en oprindelig politisk Analogi, udgaaende fra Tænkerens egne nærliggende politiske Erfaringer, som han saaledes har forstaaet at afvinde en understøttende og symbolsk Betydning. Overgangen til en saadan Anvendelse har nu været lettet derved, at allerede Heraklits politiske Anskuelser i og for sig indeholdt selvstændige, spekulative Momenter, der pe-

gede bort fra Menigmands (selv fra politiske Meningsfællers) rent praktiske Syn og henimod en større Sammenhæng. En saadan skimter man dunkelt bag Opfordringen til Folket om at »kæmpe for sin Lov som for en Mur« (Fr. 44), som vi netop derfor (ovfr. S. 91) turde knytte sammen med den udtrykkeligt udtalte Analogi i Fr. 114 (derimod maa en Tilknytning af Fr. 23 hertil jo forblive ganske usikker); og naar »ogsaa det at lyde *én enestes* Vilje« erklæres for at kunne kaldes »Lov« (Fr. 33), er det vistnok, udover den speciellere politiske Adresse (Heraklits Dom om Demokratiet), der utvivlsomt ligger i Ordene, det tilsyneladende paradoksale i: *Ensomheden* tænkt som bedste Forudsætning for det »fælles«, der her er fremdraget og forsvaret — saaledes som denne Tanke har udvidet sig for Heraklit fra det snevrere politiske Synspunkt til et *ethisk* (se Fr. 49*) om den ene, der er ham saa god som ti Tusinde, »hvis han er den bedste«) og er bleven bestemmende for hans personlige Forhold til Begivenheder i Samtiden og for hans egen Livsførelse (ovfr. S. 40. 44 f.). At de, der falder *i Kamp* — det være sig saa en Kamp for Statens »Lov« eller for dens »Mur« (Fr. 44) —, ved denne ærefulde Død opnaar Heroernes Lod som Belønning (Fr. 24 og 25), faar paa samme Maade Perspektiv fra Grundtanken om den *evige Krig* (ovfr. S. 63 f.): den bedste Kriger er i størst Overensstemmelse med Verdensloven og fortjener derfor den største Hæder. Selv trak Heraklit sig jo ud af Kampen; den smaalige Partiaand, hvormed de politiske Stridigheder udkæmpedes, og den demokratiske Retning, der gennem dem førtes til Sejr (se ovfr. S. 40), maatte betage hans eksklusive Natur Lysten til at sætte sine Kræfter ind paa dette Felt. Men den »universelle« Strid kunde han jo ikke dermed vende Ryggen, og netop i Ensomheden

* Om *Sjældenheden* af et saadant »Overmenneskes« Fremkomst (hvorved Heraklits Isolation næsten bliver en absolut) taler Fr. 69

søgte og fandt han det »fælles«: uendeligt fjernet fra det »individuelle«, der nu kun fik Værdi for ham som *Symbol*, med Intuitionen rettet mod den dybeste og mest omfattende Sammenhæng, for hvilken nogle faa Grundtanker gav ham et udtømmende Udtryk, har han kæmpet *sin* Kamp paa »Logos'«, Sandhedens Side mod *hele* den intet forstaaende »Mængde« — en Kamp, i Forhold til hvilken hans Fødebys Partistridigheder svandt ind til intet, og hvor hans Grundlag ikke længere blev det konservative, men netop var, som fremhævet af *Gomperz*, i højeste Grad »radikalt-revolutionært«. Ved sin konservative Respekt for »Folkets« positive Love, der alle »næres af den ene guddommelige« og derfor maa hævdes saavel overfor den enkelte Tyran som overfor den autoritetsløse Mængde, og ved den dermed forenede Bestræbelse for gennem de nødvendige Omvæltninger — alt er jo ogsaa »Forandring«! — radikalt at forhjælpe den guddommelige Lov, Sandheden, til en endelig Sejr i Individet og i Staten, danner Heraklit altsaa som politisk Personlighed selv et praktisk Eksempel paa sin Theori om »Modsætningernes Harmoni«, saa at det har været muligt for Gomperz at parallelisere ham saavel med *Hegels* »Restaurationsfilosofi« som endog med en Samfundsomstyrter som *Proudhon*.

Rører Heraklits Ethik, som vi har set, til den ene Side ved hans Metafysik og Erkendelseslære, kan den til den anden Side heller ikke være uden Forbindelse med hans Religion. At denne ved sin pantheistiske Karakter maatte træde i stærk Modsætning til Folketroen, og at denne Modsætning var Heraklit selv bevidst, har vi ovfr. (S. 85 f.) set Vidnesbyrd om; og vi har ligeledes lært de med hele hans Lære sammenhængende, ejendommelige, men spredte og dunkle, Forestillinger om et Liv efter Døden at kende (S. 82 f.). Selv om han taler om en Flerhed af Guder, nævner Zeus' Navn (ovfr. S. 85 f.) og med Henblik paa sig selv udtaler sig om

Apollon (ovfr. S. 42), kan disse for ham derfor kun (som sandsynligvis allerede for *Anaximander* og *Anaximenes*) have haft Betydning som en Art »Andenrangs-Guder«, hvis *Tilblivelse* sidestillede dem med alt andet Tilblevet i en kvalitativ Forskel fra det »ene Vise«, den evigt levende Ild, og i hvis Dyrkelse han følgelig ikke kunde finde gyldigt Udtryk for *sit* Forhold til det guddommelige (som han jo endda, til Forskel fra »Mængden«, følte sig staaende særligt nær, ovfr. S. 42 og oftere). Paa den anden Side synes han heller ikke at have villet formene andre deres Gudsdyrkelse ved Angreb, som vi kender dem fra *Xenophanes;* og naar han udtalte sig skarpt mod bestemte Fænomener, der var knyttede til den folkelige Kultus, synes det derfor igen i første Række at være det *ethisk* forkastelige deri, der har vakt hans Indignation. Naar han saaledes i Fr. 14 lader, som man har udtrykt det, en hel »Række af sin Samtids mest karakteristiske religiøse Skikkelser« passere Revue, for at true dem med Straffen efter Døden, begrunder han denne sin Forudsigelse med, at Indvielsen i de Mysterier, hvorom der her er Tale, finder Sted »paa vanhellig Maade«. Og det »vanhellige«, der faar ham til at omtale Mysterierne med denne øjensynlige Ringeagt, og hvorved vi bringes til at tænke paa den »Kongeværdighed« og det med den forbundne Tilsyn med de eleusinske Mysterier, som han frivilligt afstod (ovfr. S. 40), finder han netop deri, at ellers vanærende Handlinger betragtes som hellige, naar de blot finder Sted til Ære for en Gud — selvom denne endog i Virkeligheden er identisk med *Dødsguden* (som Liv og Død er identiske, ovfr. S. 55 f.): dette synes at maatte være Tankegangen i Fr. 15, der sikkert ikke i Hensigten at ære Guden eller i de to Guders Identitet kan have set, som man har ment, en undskyldende og »formildende« Omstændighed! Ganske særligt drager Heraklit tilfelts mod de blodige *Offer-*

ceremonier, hvis Renselse forekommer ham, som hvis en, der »havde traadt i Mudder, vilde vadske sig ren ved Hjælp af Mudder« (sml. hermed Udtalelsen om »Ligene« Fr. 96, og det uklare Fr. 68, der synes vanskeligt at kunne forenes med Fr. 5, og endelig Fr. 69, hvor det herakliteiske dog ikke lader sig afgrænse), og mod den for den græske Folketro saa væsentlige *Billeddyrkelse*, der i hans Øjne røber samme Mangel paa Forstaaelse af »Guders og Heroers *virkelige* Natur, som hvis en »vilde føre Passiar med et Hus« (Fr. 5)! Den populære Overtro, der skelner mellem »lykkelige« og »ulykkelige« Dage, afviser han med sin Paastand: at »en Dag er lig enhver anden« (Fr. 106), der iflg. *Plutarch* skal være udtalt som Anke mod denne Sondring mellem Dagene hos *Hesiodos* — der jo ogsaa med Urette satte Skel mellem »Dag og Nat«, ved at gøre Dagen til Barn af Natten (se Fr. 57).

Nr.

76. **Komus af Milton.** Oversat af **Uffe Birkedal.** 0,90.
77. **Den ældste Atomlære.** Af **Ingeborg Hammer Jensen.** 3,25.

Nr. 76—77 udgør **XVIII. Bind (1908),** Pris 3 Kr.

78. **Vergils Bucolica i Peder Jensen Roskildes** Oversættelse. Udgivet af **Viggo J. v. Holstein Rathlou.** 1,85.
79. **Tordenvåbenet i kultus og folketro.** En komparativ-archæologisk undersøgelse af **Chr. Blinkenberg.** 2,00.

Nr. 78—79 udgør **XIX. Bind (1909),** Pris 3 Kr.

80. **Pindar som Digter og Menneske.** En Skitze af **A. B. Drachmann.** 0,60.
81. **Nationalfølelsen og sproget.** Af **Kr. Sandfeld Jensen.** 1,75.
82. **Nogle Bidrag til Enten—Eller's Tilblivelseshistorie.** Af **P. A. Heiberg.** 0,65.
83. **Prologen til Kanterborg-Historierne.** Af **Gotfred Chaucer.** Paa Dansk ved **Uffe Birkedal.** 0,75.

Nr. 80—83 udgør **XX. Bind (1910),** Pris 3 Kr.

84. **Völu-spá.** Tolket af **Finnur Jónsson.** 0,90.
85. **Euripides: Ion.** Oversat af **Thor Lange.** 1,40.
86. **Platons Gorgias.** En kritisk Redegørelse for Tankegangen. Af **Georg Cohn.** 2,60.

Nr. 84—86 udgør **XXI. Bind (1911),** Pris 3 Kr.

87. **Udvalg af spansk Lyrik fra 16de og 17de Aarhundrede.** Oversat af **E. Gigas.** 1,65.
88. **Michelagniolos ufuldendte Arbejder.** Af **Martha Drachmann Bentzon.** 0,60.
89. **Thomas Hobbes: Grundlove.** Ved **Anton Thomsen.** 1,50.

Nr. 87—89 udgør **XXII. Bind (1912),** Pris 3 Kr.

90. **Af Chaucers og Langlands Digtning.** Paa Dansk ved **Uffe Birkedal.** 0,90.
91. **Stat og Borger i det gamle Babylonien.** Af **C. W. Westrup.** 0,90.
92. **Renaissancestudier.** Af **Martha Drachmann Bentzon.** 2,00.
93. **Sokrates Udvikling.** Af **J. L. Heiberg.** 0,50.

Nr. 90—93 udgør **XXIII. Bind (1913),** Pris 3 Kr.

94. **Aischylos' Perserdrama som historisk Kildeskrift.** Af **Ove Jørgensen.** 0,90.
95. **Skotsk Litteratur i det 17. og 18. Aarhundrede indtil Burns's Optræden.** Af **Elisabeth Westergaard.** 1,40.
96. **P[illegible]onius: Trimalchios Middag.** Paa Dansk ved **Knud Schwanenflüge[illegible].** 1,[illegible]0.
97. **Rasmus Barthol[illegible] Tale om det danske Sprog.** Oversat fra Latin ved **C. Behren[illegible].** 0.50.

Nr. 94—97 udgør **XXIV. Bind (1914),** Pris 3 Kr.

98. **To romerske Kejserindeprofiler.** Af **Frederik Poulsen.** Med 20 Illustrationer. 1,00.
99. **Profeterne Obadja og Sefanja og Klagesangene.** Oversatte og forklarede af **A. C. Larsen.** 0,85.
100. **Aischylos: Eumeniderne.** Oversat af **Thor Lange.** 0,85.
101. **Abû-L-Maâlî: Fremstilling af Religionerne.** Oversat af **Arthur Christensen.** 2,00.

Nr. 98—101 udgør **XXV. Bind (1915),** Pris 3 Kr.

102. **Platon: Euthyphron.** Oversat af **H. Holten-Bechtolsheim.** 1,00.
103. **Diocletians Palads i Spalato.** Af **Fr. Weilbach.** Med 21 Billeder. 2,00.
104. **Herakleitos fra Ephesos.** Af **Victor Kuhr.** 2,00.

Nr. 102—104 udgør **XXVI. Bind (1916),** Pris 3 Kr.

V. PIOS BOGHANDEL
— POVL BRANNER —

Nr.
34. En antik Idyl. Ved J. L. Heiberg. 0,40.
35. Christopher Marlowe: Doktor Faustus. Ved A. Halling. 0,
36. Italiensk Kultur i Frankrig. Af William Rasmussen (Ran
0,65.
37. Guder og Helte. Af Edv. Lehmann. 0,50.
Nr. 34—37 udgør VIII. Bind (1898), nedsat Pris Kr. 1,50.
38. Præste- og munkefjendske Humanistdigte fra Renaissance
Ved Fr. Moth. 0,50.
39. Den gamle attiske Komødies Frisprog. Af J. L. Heiberg. 0
40. Fortællinger og Fabler af persiske Rammeværker. Ved A
Christensen. 0,40.
41. Samlende Kræfter i Sprogudviklingen. Af Marius Krist
0,50.
42. Den gamle franske Farce. Af Oluf Thomsen. 0,40.
Nr. 38—42 udgør IX. Bind (1899), nedsat Pris Kr. 1,50.
43. Theaterbilletter fra det gamle Athen. Af C. Jørgensen. 0,
44. Dionysos og hans Følge. Af P. Johansen. 0,40.
45. Det græske Helvede. Af J. L. Heiberg. 0,50.
46. Firdusi: Beschen og Menische. Ved Arthur Christensen. 0,
47. Platon og hans Forgjængere. Af Hans Ræder. 0,50.
48. Syv Oder af Pindar. Oversatte af Thor Lange. 0,65.
Nr. 43—48 udgør X. Bind (1900), nedsat Pris Kr. 1,50.
49. Sigvat Skjald Tordsson. Af Finnur Jónsson. 0,40.
50. Kvindetyper i Middelalderens religiøse Skuespil, særlig d
gelske. Af Cathrine Carstensen. 1,00.
51. En tyrkisk Skyggekomedie. Af J. Østrup. 0,25.
52. Profeterne Joel, Mika, Habakuk, Nahum. Af A. C. Larsen.
Nr. 49—52 udgør XI. Bind (1901), nedsat Pris Kr. 1,50.
53. Indfødt og fremmed i Modersmaalet. Af Anker Jensen. 0,6
54. De seks første Sange af Kalevala. Ved F. Ohrt. 1,00.
55. Orthia. Af Anton Thomsen. 0,75.
56. De to Brødre. Oversat af Henry Madsen. 0,25.
Nr. 53—56 udgør XII. Bind (1902), nedsat Pris Kr. 1,50.
57. Dødsriger i nordisk Hedentro. Af O. Schoning. 1,00.
58. Ældre græsk Lyrik. Oversat af Thor Lange. 0,40.
59. Tyrkisk Folkepoesi. Af J. Østrup. 0,25.
60. Plautus' Menæchmi. Oversat af J. Th. Jensen. 2. Oplag.
61. Fra Samanidernes Tid. Af Arthur Christensen. 0,50.
Nr. 57—61 udgør XIII. Bind (1903). Sælges ikke [illegible]
62. Merkur og Charon. Dialog af J. de Valdés. Ved L. Gigas.
63. Bellmans Digtning og dens Indflydelse i Danmark. Af O.
ning. 1,00.
64. Ægyptisk Lægekunst og Magi. Af Henry Madsen. 0,85.
65. Videnskabens Fællessprog. Af Vilh. Thomsen. 0,65.
Nr. 62—65 udgør XIV. Bind (1904), nedsat Pris Kr. 1,50.
66. Hofdigtning og Digterhoffer hos Perserne. Af Arthur Chr
sen. 1,25.
67. Platons Menon. Ved Rangel-Nielsen og H. Ræder. 1,15.
68. Gaston Paris. Af Kristoffer Nyrop. 1,65.
Nr. 66—68 udgør XV. Bind (1905), Pris 3 Kr.
69. En græsk Forpost. Af J. L. Heiberg. 0,75.
70. Horats lyriske Digte i Udvalg. Oversatte paa danske Ve
Alfr. Glahn. 1,25.
71. David Hume: Religionens naturlige Oprindelse og Udvi
Ved Cai Viale og Anton Thomsen. 1,85.
Nr. 69—71 udgør XVI. Bind (1906), Pris 3 Kr.
72. Timotheos: Perserne; den græske Nomospoesi. Af August
tel. 0,60.
73. Platons Symposion. Oversat af Hans Ræder. 1,75.
74. Profeten Amos. Oversat og forklaret af A. C. Larsen. 0,60.
75. Romanen om Bahrâm Tschôbîn. Et Rekonstruktionsforsø
Arthur Christensen. 2,00.
Nr. 72—75 udgør XVII. Bind (1907), Pris 3 Kr.

